

KRÓKDALUR

Fornleifaskráning 2004

Orri Vésteinsson

Fornleifastofnun Íslands
FS258-04191
Reykjavík 2004

© Fornleifastofnun Íslands 2004
Bárugötu 3
101 Reykjavík
Sími: 551 1033
Fax: 551 1047
Netfang: fsi@instarch.is
Heimasíða: www.instarch.is

Forsíðumynd: Horft til suðurs fram Krókdal ofan af Hafurstaðahlíð. Orri Vésteinsson 26. ágúst 2004

Efnisyfirlit

Inngangur	4
Heimildir um Krókdal	5
Fornleifafundir og fyrri rannsóknir	13
Fornleifaskrá	17
Fornleifar og byggð á Krókdal	47
Viðauki: Bæjarhóll Svartárkots	53
Heimildaskrá	56

Inngangur

Skjálfandafljót er eitt af lengstu fljótum landsins og eru um 150 km frá upptökum þess við Vatnajökul norðvestanverðan að ósum fljótsins við Skjálfanda. Á seinni öldum hefur efsta byggð meðfram fljótinu verið í um 70 km frá ósum þess en efstu bæir meðfram þverám fljótsins – Mjóidalur, Íshóll og Svartárkot – eru um 10 km sunnar. Á móts við efstu bæina hefur Suðurárhraun runnið niður í fljótsdalinn úr austri og þrengt undirlendi hans mjög og á þeim slóðum hækkar dalbotninn um meira en 100 m á innan við 5 km bili. Á næstu 20 km sunnan við Suðurárhraun hækkar dalbotninn hinsvegar aðeins um 50 m og er dalbotninn þar bæði tiltölulega breiður og sléttur. Dalurinn sunnan við hraunið verður kallaður hér Krókdalur. Gróðurleifar sýna að samfelldur gróður hefur verið í dalbotninum á öllu þessu svæði og þar eru á nokkrum stöðum vísbendingar um mannabyggð, bæði örnefni og fornleifar, en auk þeirra eru til þjóðsögur um byggð á dalnum. Byggðaleifar þessar eru á bilinu 390-420 m yfir sjávarmáli en það er svipuð hæð og hæstu byggð ból á Íslandi á seinni öldum, á Hólsfjöllum og Möðrudal. Syðstu byggðaleifarnar á Krókdal eru tæplega 100 km frá sjó og hefur ekkert byggt ból á Íslandi verið svo langt frá sjó á seinni öldum og aðeins á Jökuldal og við Hvítárvatn eru fornar byggðaleifar ámóta langt inn í landi.

Öfugt við nær allar eyðibygðir á hálendinu eða í hálendisjaðri hefur engin skipuleg fornleifaskráning farið fram á Krókdal. Það eitt og sér vakti áhuga höfundar á að kanna fornleifar þar, en auk þess liggja fornleifar þar undir skemmdum vegna uppblásturs og því brýnt að staðsetja þær og lýsa þeim svo hægt verði að bjarga þeim frá frekari eyðingu. Í þriðja lagi hefur höfundur um árábil tekið þátt í rannsóknum á annarri nálægri hálendisbyggð, í Mývatnssveit, en þær rannsóknir miða m.a. að því að auka þekkingu á nýtingu fyrstu kynslóða Íslendinga á landinu og á áhrifum búskar þeirra á landið. Rannsókn byggða- og jarðvegsleifa á Krókdal gæti varpað skýrara ljósi á slík álitamál og er skráningin hugsuð sem forkönnun sem gæti leitt til frekari rannsókna.

Svæðið sem skráningin náði til er hér kallað Krókdalur en í raun er óljóst til hversu stórs hluta dalsins það nafn nær. Algengt virðist vera að telja að örnefnið eigi aðeins við um dalinn sunnan við Galthól og Sandmúla og er þá ýmist talið ná fram að Kiðagili eða að mynni Öxnadals og Kvíum (SSÞ, 95; Árbók FÍ 1969, 146). Við Galthól sveigir dalurinn til vesturs, þar er á honum krókur og er Krókdalur því réttnefni fyrir þennan hluta dalsins. Ef örnefnið nær ekki til dalsins utan við Galthól þá virðist svæðið ofan til Aldeyjarfoss hinsvegar vera nafnlaust. Það virðist aldrei talað um Bárðardal lengra en fram að Aldeyjarfossi eða e.t.v.

Hrafnabjörgum. Þar fyrir ofan er Hafurstaðahlíð austanmegin sunnan við Sandá en nær örnefnalaust vestanmegin í dalnum, og ekkert samheiti fyrir dalinn eða hlíðina. Í máli Mývetninga eiga Framdalir við það svæði sem Skútustaðir eignuðu sér sem afrétt sunnan við Suðurárhraun en það er m.a. fljótsdalurinn milli Sandár og Krossár auk dalanna þar austan við sem Sandá dregur úr. Þó að fyrir því séu ekki skýrar heimildir verður nafnið Krókdalur hér notað um allt þetta svæði, þ.e. dalinn sem Skjálfandafljót rennur um frá Kiðagili og að Hrafnabjörgum með þverdölum.

Annað álitamál er rétt að nefna en það er ritháttur örnefnisins. Algengara er í ritheimildum að skrifað sé 'Króksdalur' og þannig er nafnið ritað í elstu heimildum, frá 13. og 14. öld. Hinsvegar er það málvenja í Bárðardal að segja 'Krókdalur' og þannig hafa heimamenn ritað nafnið frá því á fyrri hluta 19. aldar að minnsta kosti (t.d. í Sýslu- og sóknalýsingum, SSSÞ, 95). Þannig er nafnið líka ritað á Herforingjaráðskortunum, og verður því fylgt hér.

Skráning á vettvangi fór fram í ágúst 2004. Svæðið sem kannað var miðaðist við Suðurárhraun og Hrafnabjörg að norðan og Kiðagil að sunnan. Auk Krókdals sjálfs var leitað í Öxnadal, Sandmúladal og Grafarlöndum vestari. Fornleifasjóður veitti styrk til verksins en Fornleifastofnun Íslands lagði til bifreið, skráningarbúnað og aðstöðu til úrvinnslu. Höfundur vill þakka Árna Einarssyni forstöðumanni Náttúrurannsóknarstöðvarinnar við Mývatn fyrir húsaskjól, Thomas McGovern fyrir snör handtök við dýrabeinagreiningu og Hildi Gestsdóttur fyrir greiningu á mannabeinum.

Heimildir um Krókdal

Elsta heimild um Krókdal er í Ljósvetninga sögu, sem talin er rituð á 13. öld. Þar segir í Vöðu-Brands þætti frá því að flokkur manna leggur á ráðin um herför í Eyjafjörð þar sem þeir voru samankomnir við vað á Jökulsá á Fjöllum. Hluti hópsins skyldi fara almannaveg til þings í Eyjafirði – þ.e. væntanlega um Mývatnssveit og Ljósavatnsskarð – “en flokkurinn allr annarr skal ríða fyrir ofan Mývatn til Króksdals ok Bleiksmýrardals ok svá fyrir neðan heiði.” Var þar þá víða skógi vaxit. Ok ríða þeir ofan eptir Fnjóskadal” (ÍF X, 132-33). Með þessari ráðgerð var ætlunin að koma mönnum að óvörum í Eyjafirði með því að fara um óbyggðir og gerir höfundur sögunnar því ráð fyrir að Krókdalur og Bleiksmýrardalur séu í eyði. Það er sterk vísbending um að byggð á Krókdal hafi heyrt sögunni til þegar Ljósvetninga saga var skrifuð og gæti bent til að sú byggð hafi þá þegar verið gleymd úr því að höfundurinn gerir

ekki ráð fyrir henni á sögutímanum (11. öld). Í sumum handritum sögunnar er ritað ‘Krossdals’ en útgefendur hafa hafnað þeim leshætti á þeirri forsendu að tæplega hafi menn farið að miða við lítt þekktan afdal í óbyggðum í lýsingu sem þessari. Kortlagning Jóns Gauta Jónssonar og félaga á vörðum á Ódáðahraunsvegi gæti hinsvegar gefið til kynna að sá lesháttur sé ekki síður líklegur. Vestustu vörðurnar sem þeir fundu eru syðst á Hafurstaðahlíð, skammt norðan við ós Krossár, en leið biskupa og annarra sem Ódáðahraunsveg fóru hefur einmitt legið yfir Skjálfandafljót neðan við Kvíar og fyrir mynni dalsins sem Krossá rennur úr áður en farið var upp úr Krókdal áfram austurúr. ‘Krossdalur’ getur augljóslega hafa verið nafn á dalnum sem Krossá rennur um – þó dalurinn virðist nafnlaus nú og aðeins talað um Krossárgil – og þar gæti vel hafa verið áningarstaður á leiðinni, ef til vill ekki síður þekktur á þeim tíma og Kiðagil á seinni tímum. Leiðarlýsing sögunnar kemur einmitt ágætlega heim við kortlagningu Ódáðahraunsvegar. Þeir samsærismenn hafa þá fylgt hinum varðaða vegi frá Jökulsá á Fjöllum, meðfram norðurbrún hraunsins í Suðurárbotna, þaðan þvert yfir Suðurárhraun og Hafurstaðaheiði niður í Krókdal, yfir Sandmúladasá og Krossá og síðan Skjálfandafljót, e.t.v. á Þingmannavaði norðan við Kvíar, og síðan þvert til vesturs yfir í Bleiksmýrardrög.

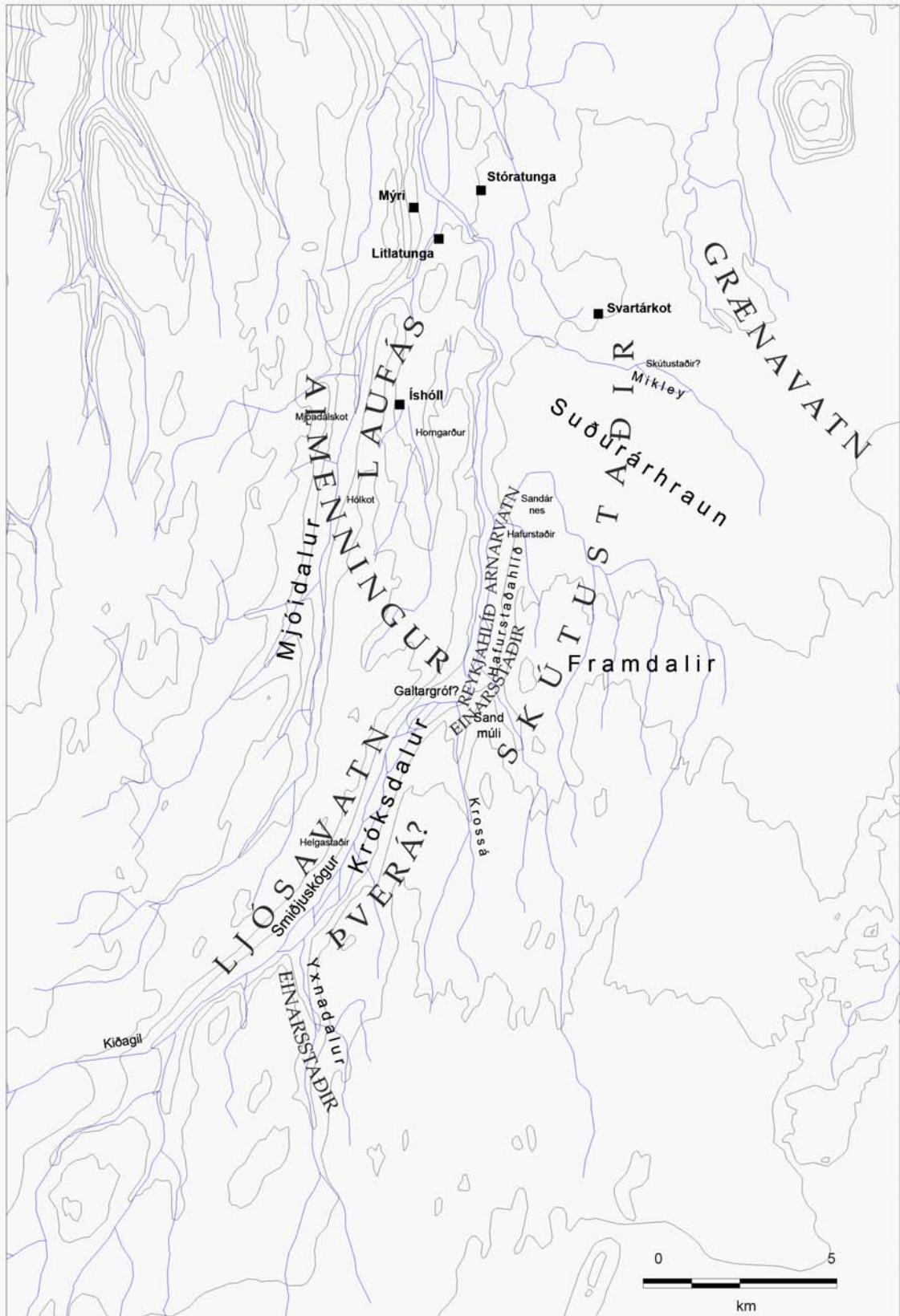
Krókdals er getið í máldaga Ljósavatnskirkju sem ársettur er til 1380 í Íslensku fornbréfasafni (DI III, 355-56) en gæti verið heilli öld yngri. Sömu upplýsingar koma fram í sölubréfi sem er kirfilega ársett til 1431 (DI IV, 455-56) – og er því traustara að byggja á – en samkvæmt þessum skjölum fylgdi heimalandi á Ljósavatni ‘Króksdalur frá Galtargróf fram að Kiðagili.’ Galtargróf er nú ekki þekkt en í landamerkjalyýsingu frá 1904 er þetta sama ítak miðað við Galthól og má af því ráða að grófin hafi verið á svipuðum slóðum, þó það sé raunar grunsamlegt að ekkert sem með neinu móti mætti kalla gróf er í nágrenni við Galthól og þarf að fara 2-3 km hvort sem er í norður eða suður til að finna grófir – og ekki eru það áberandi farvegir sem gott væri að miða landamerki við. Á hitt verður að líta að á þessum slóðum er allur jarðvegur í burtu og má vera að aðstæður hafi breyst mjög síðan á 15. öld. Ekki er algerlega ómögulegt að ‘Galtargróf’ sé lesvilla fyrir ‘Galtarhól’ en ekki virðist það þó líklegt. Ljósavatn átti því allan austurhluta Krókdals framan við Galthól og hefur væntanlega nýtt landið sem afrétt þó ekki komi það fram. Víst má telja að ekki hefur verið búið á Helgastöðum – en þeir eru innan þessara marka – á þessum tíma því þá hefðu skjölin getið um bújörðina en ekki landamerkin. Raunar má taka orðalag skjalanna sem vísbendingu um að svo langt hafi verið liðið frá því að Helgastaðir lögðust í eyði að engar minningar um þá bújörð hafi verið á kreiki lengur á 15. öld.

Ljósavatn var ekki eina jörðin sem átti ítök á Krókdal því samkvæmt sölubréfi frá 1477 átti Þverá í Laxárdal “geldfénaðar rekstur til afréttar á Króksdal árlega.” (DI V, 109). Af almennum líkum má ætla að þessi upprekstrarréttur hafi verið á austurhluta dalsins, þ.e. gegnt ítaki Ljósavatns, og hugsanlega framan við það svæði sem Skútustaðir áttu samkvæmt miklu yngri heimildum.

Þetta eru einu miðaldaheimildirnar um Krókdal og nýtingu hans og benda allar í sömu átt: að frá því á 13. öld – og sennilega mun fyrr – hafi dalurinn verið óbyggður og fyrst og fremst verið nýttur til beitar, þó ekki sé hægt að útiloka að þar hafi verið haft í seli eða að þar hafi verið unninn mýrarrauði. Þá hefur þjóðleið legið um dalinn – leiðin af Suðurlandi um Sprengisand austur í Múlasýslur – en ómögulegt er að meta hversu fjöl- eða fáfarin hún gæti hafa verið.

Það er ekki fyrr en í byrjun 18. aldar að nokkurnvegin heildstæðar heimildir er að hafa um eignarhald á dalnum, örnefni í honum og um nýtingu hans. Í Jarðabók Árna og Páls er getið um landareign Ljósavatns á Krókdal og sagt að þar sé nú kallað Smiðjuskógur og að Ljósavatn hafi ekki notið landsins svo menn viti. Það orðalag er óljóst, virðist helst merkja að Ljósvetningar hafi ekki nýtt sér eignina af því að þar hafi verið eftir litlu að slægjast. Jarðabókin telur Krókdal hluta af Almenningi þeim sem Bárðdælir vestan Skjálfandafljóts nýttu sem afrétt. Í byrjun 18. aldar var ekki búið í Mjóadal og tilheyrði hann afréttinum. Má því vera að nægt sumarbeitiland hafi verið næst byggðinni og ekki þótt ástæða til að reka fé alla leiðina suður á Krókdalur framan Galthóls. Hinsvegar var búið á Íshóli og var það land eign Laufáskirkju og taldist heimaland staðarins (JÁM XI, 143). Sú skilgreining bendir til að Íshóll hafi ekki verið álitid lögbýli og landareignin gæti því upprunalega verið samskonar afréttarland og eign Ljósavants á Krókdal. Jarðabókin getur um tvö eyðiból á þessum almenningi: Horngarð eða Hofgarð (sunnan við Íshólsvatn) en þar voru mikil garðlög og margar rústir, og Helgastaði “framm með Skjálfandafljóti langt fram frá byggð, og eru munnmæli að þar hafi byggð verið og kirkjustaður, en engi sjást þess nú merki, og atla sumir að fljótið hafi tekið þessa jörð með landbroti, so sem líklegt sýnist, hafi hún nokkur tíma til verið.” (JÁM XI, 144).

Austan fljótsins var eignarhaldið mun fjölbreytilegra og eignuðu Skútustaðir, Reykjahlíð og Arnarvatn í Mývatnssveit og Einarstaðir í Reykjadal lönd og upprekstrarétt þar en að engu er getið um upprekstrarrétt Þverár í Laxárdal. Almennt segir um þetta svæði: “Yxnadalur, Króksdalur, Hafurstaðahlíð og Sandárnes heita örnefni fyrir austan Skjálfandafljót fram frá byggðinni, það eru almenningar til uppreksturs, fyrir afrjettarfje úr Bárðardal austan framm, og so hafa Reykdælingar stundum brúkað upprekstur í þennan

Kort af Krókdal og nágrenni sem sýnir örnefni (lágstafir) og landeigendur (HÁSTAFIR) á svæðinu samkvæmt miðaldaheimildum og Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. Byggð ból í byrjun 18. aldar eru sýnd með svörtum punktum.

almenníng” (JÁM XI, 144). Hér virðist lýst hinu almenna ástandi í byrjun 18. aldar: sunnan við Sandá er landið afréttur sem nýttur er að mestu leyti af Bárðdælum austan ár en einnig úr Reykjadal. Hinsvegar er skýrt að það hafa fyrst og fremst verið Mývatningar sem gerðu tilkall til eignar á þessu landi. Skútustaðir áttu afréttarland “sem Framdalir heita og Suðurárhraun, sá afrjettur liggur hálfa þíngmannaleið framm frá Mývatni” (JÁM XI, 229) og Reykjahlíð átti “Geldfjárrekstur í Hafurstaðahlíð í Skútustaða afrjett” (JÁM XI, 237). Ennfremur eignaði Einarssstaðakirkja sér “hálfu Hafurstaðahlíð móts við Arnvetnínga og Öxnadal allan, afrjett allan fyrir ofan Krossá og Sandmúla allan ...” (JÁM XI, 181). Greinilegt er að Reykhlíðingar hafa talið sig eiga ítak í eignarlandi Skútustaða – sem er þá vísbending um að það hafi náð að Skjálfandafljóti – og er því ekki annað að sjá en að tilköll Einarssstaða og Skútustaða stangist á, þó að tilkall Skútustaða sé augljóslega mun víðfeðmara. Um afrétt Skútustaða, Framdali og Suðurárhraun, segir að hann sé “mestallur kominn í holt og sanda, hefur þángað því ei brúkast upprekstur í margt ár, en áður var þángað rekið lömb og geldfje úr þessari sveit fyrir afrjettartoll” (JÁM XI, 229).

Riturum jarðabókarinnar var kunnugt um eitt eyðibýli austan fljótsins, Hafurstaði. Þar er sagt að sjáist “enn nokkur byggíngamerki rústa og girðinga” en að ekki megi byggja þar aftur því túnstæðið sé viði vaxið (JÁM XI, 144).

Þessar heimildir sýna að í byrjun 18. aldar hafa verið þekkt tvö bæjarstæði á Krókdal, Helgastaðir og Hafurstaðir en auk þeirra bendir örnefnið Smiðjuskógur til járnvinnslu á svæðinu. Þær sýna einnig að ýmsar jarðir í Suður-Þíngeyjarsýslu, einkum í Mývatnssveit og Reykdælahreppi hafi eignað sér afréttarland á Krókdal en erfitt er að skera úr um með vissu hvað af því hefur verið álitnið eignarland og hvað ítök. Ef nýtingin hefur verið mismikil eftir árferði og hagsveiflum þá er e.t.v. ekki undarlegt þó að heimildir manna um slíkt hafi verið á reiki og vel má vera að slík óvissa hafi ekki komið að mikilli sök meðan landið var ekki gernýtt og menn gátu komið sér saman um það sem máli skipti, ítölu og fjallskil.

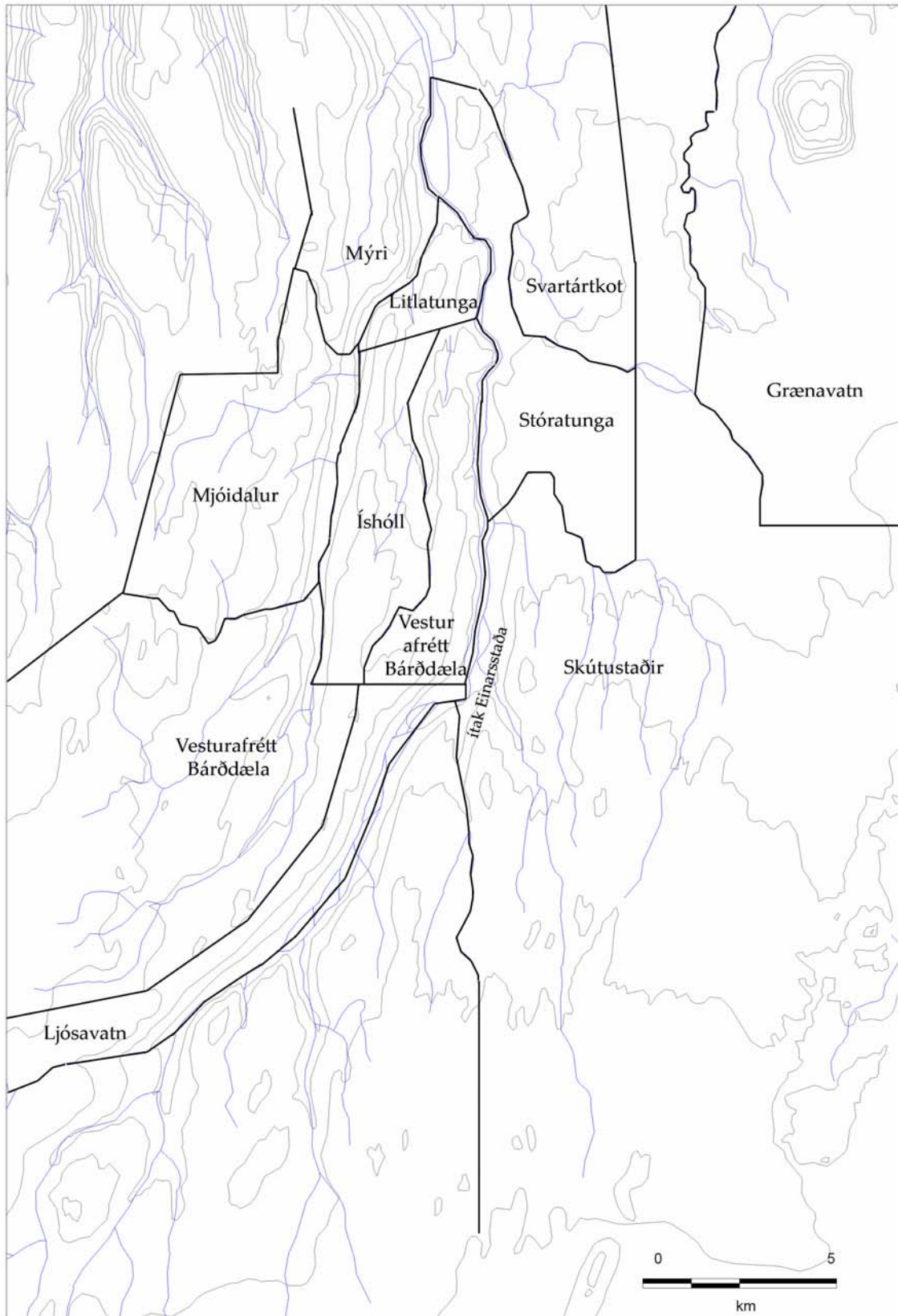
Þó að Mývetningar hafi ekki nýtt Framdali og Krókdal sem upprekstrarland í byrjun 18. aldar höfðu þeir greinilega ekki gleymt eignatilköllum sínum og á fyrri hluta 19. aldar höfðu þeir og nokkrir Reykdælir geldfjárupprekstur þangað og eignuðu þeir sér allan afréttinn austan fljótsins sunnan við Stórutunguland. Einnig ráku tveir eða þrír bændur úr Mývatnssveit fé vestur fyrir Skjálfandafljót á þeim tíma og réttuðu þá með Bárðdælum hjá Mýri (SSSP, 102-103). Einarssstaðakirkja hélt á fyrri hluta 19. aldar enn á lofti ítaki sínu á Krókdal (SSSP, 124) en tilköll annarra en þeirra og Skútustaða voru þá gleymd eða gefin upp á bátinn. Samkvæmt landamerkjagjöfningi frá 1853 áttu Skútustaðir allt land austan Skjálfandafljóts milli Sandár og Krossár en innan þessara merkja töldust Einarssstaðir eiga

hálfu Hafurstaðahlíð og Sandmúla. Þessi sömu landamerki voru samþykkt af öðrum landeigendum 1891 (Sýslumaðurinn á Húsavík. Landamerkjabók).

Einnar heimildar um Krókdal er ógetið en það er Hrana saga hrings sem talin er skrifuð í byrjun 19. aldar (Íslendingasögur IX, xi). Sagan gerist að stórum hluta í Krókdal og lýsir staðþekkingu þess tíma um dalinn. Þar segir frá Helga krók sem kom út síðla landnámstíðar þegar albyggt var orðið í Bárðardal og þáði land af Agli Gnúpa-Bárðarsyni á Lundarbrekku milli Skjálfandafljóts og Mjóadalsár fram til Sanda. Helgi byggði síðan bæ á Króksdal sem nefndur var Helgastaðir. Hann hafði bú gott og fé margt og selstöðu fyrir austan Skjálfandafljót, kölluð Krókssel. Einnig er getið um Höskuld halta sem bjó á Hofgörðum í Ragnárdal sem er innan þessa landnáms. Getið er um sameiginlegar fjárleitir Krókdæla og Mývetninga og um deilur sem af þeim samskiptum hlutust. Hróaldur galti átti harma að hefna við Hrana hring, frænda og heimamann Helga króks. Hann fór með flokk manna til Krókdals, yfir Skjálfandafljót hjá Hrafnabjörgum, ríða hjá viðarhlössum á Krókdal og hitta svo Hrana sem drepur þá alla og er þeir heygðir í Galtahól. Þá segir af viðuregin Hrana hrings við Nípu tröllskessu og fjölskyldu hennar en þau bjuggu í Fljótsdal framan við Kiðagil. Hrani og félagar hans fóru í fjárleitir á Fljótsdal, drepa þar skessur tvær og heita síðan Skessudysjar þar sem þeir kösuðu þær. Þeir finna síðan helli forynjanna og ná þar miklu gulli og silfri. Seinni hluti sögunnar gerist svo erlendis og segir frá ævintýrum Hrana hrings þar (Íslendingasögur IX, 417-40).

Aðalheimildir Hrana sögu hrings eru greinilega örnefnin og örnefnaskýringar sem þeim hafa fylgt. Örnefnin Galtahóll, Helgastaðir, Króksdalur og Krókssel eru skýrð á þann veg að þau séu dregin af sérnöfnum manna eða viðurnefnum en sá hluti sögunnar sem gerist í Krókdal hverfist um tvo atburði: víg Hróalds galta og fylgismanna hans sem dysjaðir voru í Galtahól og dráp tröllskessanna í Fljótsdal. Þessar sögur virðast vera örnefnaskýrignar sem hafa fylgt nöfnunum Galtahóll og Skessudysjar og geta vel hafa verið gamlar þjóðsögur þegar höfundur Hrana sögu notaði þær sem uppistöðuna í vef sínum. Helga krók má hinsvegar telja skapaðan úr örnefnunum Helgastöðum og Krókdal af höfundi sögunnar. Helgi hefur ekkert hlutverk í sögunni annað en að vera ástæða þess að Hrani hringur á erindi á þær slóðir þar sem örnefnasögunnar gerast og virðist tæplega geta hafa lifað sjálfstæðu lífi í þjóðsagnaheiminum.

Hrana saga er fyrst og fremst heimild um þekkingu manna á dalnum í byrjun 19. aldar og virðist hún hafa verið heldur fátækleg þegar allt er dregið saman:

Landamerki á Krókdal og efst í Bárðardal í lok 19. aldar. Kortið hefur ekkert lagalegt gildi sem heimild um eignarhald.

- Dalurinn var byggilegur og skógi vaxinn í fornöld. Það er víslega ályktun sem menn hafa dregið annarsvegar af mannvistarleifum og hinsvegar af vísbendingum um skóglendi, sennilega einkum örnefnið Smiðjuskógur og hugsanlega skógarleifar sem enn gætu hafa verið á Krókdal.

- Búið hefur verið á Helgastöðum vestan Skjálfandafljóts. Þeirra munnmæla er einnig getið í Jarðabók Árna og Páls og þar er því bætt við að kirkja hafi verið á Helgastöðum.

- Sel hefur verið austan fljóts. Það gæti verið ályktun dregin af mannvistarleifum, t.d. þeim sem enn sjást undir Bálabrekku, en einnig eru óljósar vísbendingar um mannvirkjaleifar á Öxnadal og kæmi sú staðsetning að mörgu leyti betur heim við lýsingu sögunnar

Aðrar vísbendingar um byggð á Krókdal, einkum austan fljóts, undir Sandmúla og Hafurstaðahlíð virðast ekki hafa verið þekktar á þessum tíma, eða a.m.k. ekki notaðar við gerð sögunnar. Búast hefði mátt við að örnefnið Hafurstaðir væri skýrt í sögunni því það hefur verið þekkt síðan á 18. öld en vel má vera að rústir undir Sandmúla hafi ekki verið blásnar fram á þessum tíma og því óþekktar.

Í sóknalýsingu sr Halldórs Björnssonar fyrir Eyjardalsár og Lundarbrekkusóknir frá 1840 er lýsing á Krókdal: “Fyrir sunnan byggð liggur báðu megin upp með Skjálfandafljóti dalur sá er Krókdalur heitir, af Helga krók, sem bjó að Helgastöðum. Til annarra eyðijarða vita menn ekki í því plássi. Hlíðarnar höfðu áður verið skógi vaxnr, en nú sést þar varla annað en sprek og stönglar. Dalur þessi, sem vestan Fljótsins er eignaður Ljósavatnskirkju, hallast dálítið til suðvesturs og nær allt fram að Kiðagili sem kemur sunnan af Sprengisandi. Sunnan við Krókdal austan Fljótsins liggur Öxnadalur ...” (SSÞ, 95). Á öðrum stað í sömu lýsingu getur sr. Halldór um eyðibýli í sóknunum og telur þá m.a. Hofgarða á Ísólfssdal, Helgastaði á Krókdal – og bætir við að dalurinn þeim megin við fljótið heiti líka Smiðjuskógur – og Hafursstaði í Hafursstaðahlíð milli Sandár og Sandmúladalsár (SSÞ, 103). Af þessari lýsingu að dæma hefur sr Halldór ekki vitað hvar undir hlíðinni Hafurstaðir voru.

Í sóknalýsingu sr. Jóns Þorsteinssonar fyrir Skútustaðaðing er getið um afrétt Mývetninga á Framfjöllum, og telur hann afréttinn vera almenningsafrétt að öðru leyti en því að Einarstaðakirkja ætti ítak í Krókdal (SSÞ, 124).

Á árunum eftir 1880 voru gerðar landamerkjalyðsingar fyrir flestar jarðir á Íslandi í samræmi við ný landamerkjalyög og var þeim lýsingum safnað saman í landamerkjabækur sem sýslumenn varðveita. Í landamerkjabók sýslumannsins á Húsavík eru m.a. Skrá um afréttarlönd suður af Bárðardal vestan Skjálfandafljóts rituð 23. mars 1904, Landamerkjaskrár Litlutungu frá 10. júní 1890 og 15. júní 1904, Landamerkjaskrá Sellands og afréttar Skútustaða frá 13. apríl 1891 og Landamerki Stórutungu frá 3. mars 1884. Þessar skrár eru

helstu heimildir um eignarhald á svæðinu og eftir þeim má endurgera merkin eins og þau voru álitin í lok 19. aldar (sjá kort).

Fornleifafundir og fyrri rannsóknir

Engar skipulegar rannsóknir eða skráningar hafa farið fram á Krókdal en hinsvegar er talsvert af gripum sem þar hafa fundist varðveitt á Þjóðminjasafni Íslands og hafa þeir verið að finnast allt frá miðri 19. öld. Einnig hefur eitt og annað verið ritað um fornleifar á dalnum og verður það helsta dregið saman hér og fjallar samantektin um heldur víðara svæði en það sem skráð var sumarið 2004 en hvað gripina varðar þá er ólíklegt að öll kurl séu hér komin til grafar því aðeins hefur verið týnt upp úr prentuðum heimildum en rannsókn á aðfangabókum Þjóðminjasafnsins myndi eflaust leiða fleira í ljós.

Allmargir gripir, þ.á.m. vopn, hafa fundist á svæðinu framan við Bárðardal og skortir iðulega nákvæmar lýsingar á staðsetningu og er í sumum tilfellum ekki hægt að segja með vissu hvoru megin fljótsins gripirnir fundust. Þar á meðal er sverð sem fannst skömmu fyrir 1840 “í afréttinni á Framfjöllum” og var það talið “eflaust frá fyrri tíðum” (SSÞ, 127). Ekki er vitað hvað varð um það.

Árið 1870 kom til Forngripasafnsins stórt tvíeggjað sverð en það hafði fundist árið 1840 eða 1841 í Suðurárhrauni (Þjms. 790). Ekki er óhugsandi að þetta sé sama sverð og það sem getið er hér næst á undan. Sigurði Guðmundssyni, sem lýsti sverðinu í skýrslum safnsins, sýndist sverðið geta verið frá 16. öld en ekki mikið eldra (Skýrsla FÍ II, 155-56).

Tveimur árum fyrr hafði safninu áskotnast kjaftmél (Þjms. 650) sem fundist höfðu “á söndunum fram af Bárðardal.” (Skýrsla FÍ II, 97). Kjaftmélín og sverðin (eða sverðið) eru hlutir sem ekki er óalgengt að finnist í óbyggðum og munu frekar vitnisburður um samgöngur en búsetu.

Seint á 19. öld kom til Forngripasafnsins öxi sem hafði fundist “í sandflagi á Bárðardal, framarlega” (Þjms. 1598). Öxina telur Kristján Eldjárn vera af víkingaaldargerð og séu hún smíðaöxi (KEKH, 285). Lýsing á staðsetningu þessa fundar er svo óljós að lítið verður um hann sagt, en sé öxin smíðaöxi þá bendir hún annaðhvort til búsetu á þeim stað sem hún fannst eða skógarhöggs.

Tveir aðrir gripir af víkingaaldargerð komu til safnsins 1899 og voru sagðir fundnir “í Framdölum, austan megin Skjálfandafljóts”. Það voru sverð og spjót (Þjms. 4600-4601) og telur Kristján líklegast að þeir séu komnir úr kumli því ólíklegt sé “að slíkir gripir, tveir

saman, týnist í byggð og finnist ekki aftur” (KEKH, 197).

Aðrir gripir koma úr tilteknum rústum og eru þeirra á meðal nokkrir gripir sem fundist höfðu í Smiðjuskógi, “hér og hvar á tvístríngi” og voru skráðir í aðfangabók Forngripasafnsins í Reykjavík árið 1866. Gripirnir voru hjólspori, kjaftmél, járnsvift, sívalningur og hringur úr kopar og snældunsúður úr steini. Þessir hlutir hafa safnnúmerin Þjms. 308-313. Í skýrslu um gripina er þess getið að áður hefði margt fleira fundist á þessum stað “helst af kaupamönnum úr Hreppum sunnan.” Það fylgdi með gripunum að menn héldu að á þessum stað hefði verið búið til forna (Skýrsla FÍ I, 131-32). Málmgripunum gætu ferðamenn hafa glutrað niður en snældusnúðurinn er býsna örugg vísbending um byggð á þessum stað. Af skýrslutextanum má ráða að gripirnir hafi ekki allir fundist á sama stað og má vel vera að snúðurinn að minnstakosti sé ættaður frá Helgastöðum.

Frá Helgastöðum hafa örugglega komið tveir gripir á safninu sem fundust í september 1909, annar var hnífsblað með tanga (Þjms. 5885) en hinn var flatt járn með tanga sem Matthías Þórðarsson taldi að gæti verið pottskafa (Þjms. 5886) (Árbók 1910, 25; Árbók 1911, 84)

Í rústum sem blésu fram í tungunni milli Fiskár og Mjóadalsár fundust seint á 19. öld snældusnúðar, járnsmolar, glertölur marglitar, steinsnúðar, sem taldir voru úr taflí og fleiri gripir sem benda til búsetu, sennilega frá elstu tíð (Árbók 1898 fylgirit, 74).

Eftir miðja 19. öld var bæjarstæði Svartárkots fært en skömmu síðar fannst í gamla bæjarstæðinu örvaroddur frá víkingaöld (Þjms. 4338). Svartárkot hafði byggst um 1670 en oddurinn sýnir að löngu fyrr hefur verið búið á þessum stað og sjást raunar enn mannvistarleifar frá miðöldum í rofbakka þar sem Svartárvatn brýtur af rústunum.

Árið 1902 fundust gripir, m.a. hlutur sem talinn var vera gafl úr líkkistu, á grastanga í Mikley í Suðurá og var fundurinn settur í samband við frásögn Jarðabókar Árna og Páls um Skútustaði sem áttu að hafa verið býli og kirkjustaður í eygni (Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, 191-192).

Daniel Bruun rannsakaði bæjarstæði í Hrauntungu í Suðarárbotnum árið 1897 og fann þar í meintri bæjarrúst m.a. beinkamb með eirspöngum, járnnegla og litla steinsnúða, sem hann taldi geta hafa verið taflmenn. Í annari rúst fann hann gjall, kol og ösku, eldstál og negla og taldi af því að þar hefði verið smiðja. Í öskuhaugi bæjarins fann hann talsvert af dýrabeinum og reyndust þau vera af “hestum, geitfé og smávöxnu sauðfé, enn fremur fáein bein af smávöxnum nautgripum” (Árbók 1898 fylgirit, 70-71). Þessar vísbendingar eru mjög skýrar um búsetu á þessum stað.

Frægasti fornleifastaður á Krókdal er án efa undir Sandmúla. Þar hafði á seinni hluta

19. aldar blásið fram bær og segir Þorvaldur Thoroddsen frá því sem þar var á ferð 1884 að Jón Þorkelsson bóndi á Jarlsstöðum í Bárðardal hefði fundið þar ýmsa gripi sem hefðu týnst. Þar á meðal voru “brot úr leirilátum úr rauðum brenndum leir og einkennilegir hnappar með krossi og færi niður úr krossinum; þar fannst og brýni þumlungsdigurt, en 2 kvartil að lengd, og smáir holir steinar (hnetur), líkir lausnarsteinum; heldur J.Þ. að þeir hafi verið brúkaðir á net, því silungur er þar í fljótinu efra og í þveránum” (ÞT Ferðabók I, 349). Sumarið 1908 fundu gangnamenn allmarga gripi í rústunum undir Sandmúla og voru þeir seldir Þjóðminjasafninu. Þar á meðal voru vefjarskeið úr hvalbeini, steinkola, hnífsblað, járnöngull, beinkambsbrot, snældusnúðsbrot úr rauðum steini, tölur úr beini, gleri og rafi, járnagli, bronsþynna og steinar (Þjms. 5770-5782) (Árbók 1909, 25; Árbók 1910, 78). Þar sem gripir þessir þóttu vísbendingar um forna byggð fól Þjóðminjavörður finnandanum, Erlendi Þórðarsyni stúdent frá Svartáarkoti, að grafa í rústirnar sumarið eftir til að leita eftir fleiri gripum. Upp úr því krafsi hafðist m.a. silfursjóður (Þjms. 5884), 36 brot sem vega samtals 304 gr, sem vakti verðskuldaða athygli, en einnig járnsmál, hnífsblöð, járnál, beinnál, járnró, járnaglar, járnkengir, brýnisbrot, snældusnúðabrot úr rauðum steini, beinkambabrot og beinsnúðar (Þjms. 5869-5883) (Árbók 1910, 26-31; Árbók 1911, 84). Auk þessara gripa eru á Þjóðminjasafninu lítill hringprjónn af víkingaaldargerð (Þjms. 11902) (KEKH, 320-22) og tafla úr rauðum tálgusteini (Þjms. 13458) (KEKH, 358) sem komin eru úr þessum rústum. Um miðja 20. öld fann Steindór Steindórsson í Sandmúlarúst “hlut úr tafla og perlu úr steinasörfi, sem vissulega bendir á háan aldur rústanna” (Gróðurbreytingar frá landnámi, 36). Sigurður Þórarinnsson skoðaði Sandmúlarúst 1972 en þá var “lítið að sjá nema leifar öskuhaugs og dreifar hleðslugrjóts. Milli steinanna eru þó skeljabrot og við fundum þar einnig brýnisbrot, nagla og fleira” (Árbók 1976, 24). Sandmúlarúst hefur verið að blása upp í meir en hundrað ár og er tiltölulega auðfundin og aðgengileg. Það er því ekki að efa að mun fleiri gripir hafa fundist þar og hafa sumir skilað sér á söfn en aðrir ekki eins og gengur.

Fyrsti fræðimaðurinn sem gerði rannsóknir á Krókdal var Þorvaldur Thoroddsen en hann ferðaðist um dalinn 1884. Hann segir frá Sandmúlarústinni og gripum sem þar höfðu fundist – og er hann elsta heimild um þann stað. Hann getur um rústir á Helgastöðum en vera má að þar fari hann eftir öðrum því ekki er sýnt af lýsingunni að hann hafi komið þar sjálfur. Hann segir einnig frá bæjarstæði Hafurstaða og segir að það hafi verið þar sem réttin undir Hafurstaðahlíð er, þ.e. á Réttartorfu. Þetta er mikilvæg heimild um staðsetningu Hafurstaða, og raunar sú eina sem kveður upp úr um staðsetninguna af festu en ekki verður þó séð af texta Þorvaldar á hverju hann byggði þær upplýsingar. Þorvaldur fjallar stuttlega um gróðursögu dalsins á 19. öld og segir að áður hafi verið skógivaxnar hlíðar vestan megin í dalnum fram

undir Kiðagil og að leifar af þessum skógum hafi verið til fyrir nokkrum áratugum, en að viðurinn hafi verið rifinn miskunnarlaust og seldur og sé því allt komið í flag (ÞT Ferðabók I, 347-50).

Árið 1897 gerði Daniel Bruun rannsóknir í ofanverðum Bárðardal og lýsti m.a. rústum á Hofgörðum í Íshólsdal og í Hrauntungu í Suðurárbotnum. Hann kom hinsvegar ekki í Krókdal sjálfan en hefur eftir heimildamönnum sínum að rústir sjáist á Hafurstöðum en að ekkert sé að sjá á Helgastöðum (Árbók 1898, 71-72).

Á rannsóknarferðum sínum um hálendið til að skrá gróðurleifar rakst Seindór Steindórsson víða á mannvistarleifar og getur hann um Sandmúlarúst og tvær aðrar austan fljótsins þar fyrir framan. Önnur þeirra er væntanlega undir Bálabrekku, rétt norðan við Öxnadalismynni, en um hina eru engar aðrar heimildir. Þá er Steindór einnig eina heimildin um “minjar um byggð, óljósar rústir og viðarkol í Grafarlöndum vestri, skammt austur af Hafursstaðahlíð” (Gróðurfar frá landnámi, 36).

Árið 1972 fór Sigurður Þórarinsson um Krókdal og skoðaði minjar í Smiðjuskógi, Helgastöðum, undir Sandmúla og á Réttartorfu undir Hafurstaðahlíð auk Hrauntungu í Suðurárbotnum. Hann tók sýni af viðarkolum úr smiðjurúst í Smiðjuskógi og bæjarrúst í Hrauntungu og reyndust bæði vera frá Víkingaöld.

Fyrir utan þessa leiðangra hefur margvíslegri þekkingu um dalinn, örnefni í honum og minjar verið safnað á 20. öld og má þar helst nefna bók Ólafs Jónssonar um Ódáðahraun, safnritið Göngur og réttir auk örnefnalýsinga á Örnefnastofnun.

Sumarið 1996 var gerð fornleifaskráning á hluta af afréttarlöndum þeim sem tilheyra jörðum í Mývatnssveit, m.a. Skútustöðum og Grænavatni og voru þá skráðar minjar í Suðurárbotnum.

Fornleifaskrá

SP-159b Ljósavatn (Króksdalur)

[1380]: "fylgier heimaa laande [Ljósavatns] krogdsaalur fraa gaalltaar grof fram aad kidaagile." DI III, 356. 2.6.1431: "fylger heimalandj [Ljósavatns] kroxdalr fra galltar grof framm ath kidiagile." DI IV; 456. 12.4.1477 á Þverá í Laxárdal "gielldfienadar resktr [svo] til afriettar aa kroksdal arlega." DI V, 109. 1712: "Króksdalur, sem nú kallast Smiðjuskógur, hefur áður eignaður verið Ljósavatni, en ekki notið þess so menn viti. Þessi dalur liggur í nefndum almenningi [= Mjóidalur kallast eitt dalland sem liggur fram frá Mýri og er almennings afrjettur Bárðardalshrepps fyrir vestan fljótið út að Djúpá, so sem rómast, hefur og brúkast til uppreksturs fyrir lömb og geldfje. Þessi almenningur tekur alt austur í Skjálfandafljót fyrir framan bygðina so langt á fjall suður sem grös eru, og er þetta furðu víðátta]." JÁM XI, 142. 1840: "Fyrir sunnan byggð liggur báðu megin upp með Skjálfandafljóti dalur sá er Króksdalur heitir, af Helga krók sem bjó að Helgastöðum. Til annara eyðjarða vita menn ekki í því plássi. Hlíðarnar höfðu áður verið skógi vaxnar, en nú sést þar varla annað en sprek og stönglar. Dalur þessi, sem vestan Fljótsins er eignaður Ljósavatnskirkju, hallast dálítið til suðvesturs og nær allt fram að Kiðagili sem kemur sunnan af Sprengisandi." SSP, 95. "Króksdal eignar sér Ljósavatnskirkja ..." SSP, 102. Munnmæli að Egill á Lundarbrekku, sonur Gnúpa-Bárðar, þess er nam Bárðardal, gæfi Helga krók frænda sínum, syni Guðlaugs Ásgeirsonar úr Sogni, land allt milli Mjóadals og Skjálfandafljóts fram til sanda. Nefndu þeir land þetta Króksdal og reisti Helgi þar bú og nefndi að Helgastöðum. Helgi átti fjárleitir með Mývetningum austan Skjálfandafljóts og sel í Öxnadal. Sagan af Hrana hring, Ódádahraun III, 138. "...eru merki um fornar byggingar suður á Króksdal og upp í Grafarlöndum, en þessi tóttarbrot eru með öllu órannsökuð og nöfn þeirra týnd. Sennilega hafa þó þarna verið annaðhvort sel eða býli." Ódádahraun III, 140. 1840: "Hlíðarnar [í Króksdal] höfðu áður verið skógi vaxnar, en nú sést þar varla annað en sprek og stönglar." SSP, 95

Helgastaðir. Mannvistarlög í rofabarði, úr SA

menn geta bent á staðinn, þar sem bærinn var, en engar tóftir sjást þar, enda er allur jarðvegur blásinn burtu af þessu svæði, hálfa leið heim undir Íshól ..." segir Daniel Bruun og hefur greinilega ekki skoðað staðinn sálfur - Árb. 1898, 72. 1909: "Helgastaðir hafa staðið fyrir vestan Skjálfandafljót "langt fram frá bygð". Þar eru enn torfur miklar og jörfar á einum stað og heitir þar Helgastaðir, en lítt kvað sjást til rústa, því að alt er hér örfoka auðn. Þar fundust í

SP-159b:001 Helgastaðir bæjarstæði býli

1712: "Helgastader kallast örnefni framm með Skjálfandafljóti langt fram á bygð, og eru munnmæli um að þar hafi bygð verið og kirkjustaður, en engi sjást þess nú merki, og atla sumir að fljótið hafi tekið þessa jörð með landbroti, so sem líklegt sýnist, hafi hún nokkurn tíma til verið." 1884: "Nokkru fyrir norðan opið á Yxnadal, að vestanverðu við fljótið, eru rústir af Helgastöðum í Króksdal." ÞT Ferðabók I, 349. 1897: "Nú segja menn að Helgastaðir hafi verið í nánd við Kiðjagil, 6-7 klukkustunda reið suður frá Íshóli, og þykjast

september síðastliðnum 2 fornlegir gripir úr járn; var annar hnífsblað með tanga, er rekinn hafði verið upp í skaft, en skaftið auðvitað fúið af; hinn var flatt járn með tanga, sem og mun hafa verið rekinn upp í skaft, og eru 2 allskarpar beygjur á; má vera að þetta hafi verið pottskaft [nm: "Nokkuð áþekkt nr. 413 í O. Rygh, Norske Oldsager, Chria 1885]." Matthías Þórðarson í Árbók 1909, 24-25. 1929: "Vestan við fljótið, suðaustur frá Hofgörðum, eru Helgastaðir. Þar eru mikil bein, og er sagt að bæir þeir 11, sem jeg þekki hvar eru, hafi legið undir Helgastaði og verið kölluð Helgastaðasveit. ... Rjett ofan með Fljótinu er Krókdalur. Þar eru grasigrónar margar húsatættur, og eru þær síðan að Helgi krókur bjó að Helgastöðum og hafði þar búsmala sinn." Þórður Flóventsson: Laxa og silungaklak, 190. 1945: "Sunnan við Smiðjuskóg eru rústir eftir Helgastaði, landnámsbýli Helga króks. Nú sjást þar engar minjar, en hér á að hafa verið kirkjustaður." Ódádahraun III, 138. 1954: "Kirkjustaður var í fyrndinni á Helgastöðum á Króksdal og áttu átján jarðir um afréttinn sókn þangað ... Hafa komið þar í ljós nokkrar rústir." LP I, 220.

Á Króksdal eru óblásnar torfur aðeins á 3 stöðum og er ein þeirra á Helgastöðum. Þar "er sandtaðan aðalgróðurinn, en dálítið er þar um grávíðislauf, og fjalldrapi sést þar, en lítið. Á Helgastöðum er talsvert landsvæði gróið á ný, og þar er sandtaðan svo þétt og stórvaxin, eins og væri það ræktað tún." GR IV, 285. "Vesturhlíð Króksdals heitir enn Smiðjuskógur, þótt hún sé örfoka og þar sjáist varla stingandi strá, en austan árinna er dalurinn víða vel gróinn. Um miðja síðustu öld var enn nokkur skógur í vesturhlíð dalsins, en hann var þá höggvinn og rifinn tillitslaust til sölu, og flýtti það fyrir uppblæstrinum." ÁFÍ 1969, 146.

Rústahóll Helgastaða fyrir miðri mynd, úr VSV

Samkvæmt Hrana sögu hringa, sem rituð er í kringum 1800, þáði Helgi krókur Goðlaugsson land af Agli Bárðarsyni á Lundarbrekku "allt milli Skjálfandafljóts og Mjóadalsár fram til Sanda. ... Helgi reisti bæ á Króksdal ok kallaði Helgastaði." Íslendingasögur IX, 418. 1840: "Fyrir sunnan byggð liggur báðu megin upp með Skjálfandafljóti dalur sá er Krókdalur heitir, af Helga krók sem bjó að Helgastöðum. Til annara eyðjarða vita menn ekki í því plássi. Hlíðarnar höfðu áður verið skógi vaxnar, en nú sést þar varla annað en sprek og stönglar. Dalur þessi, sem vestan Fljótsins er eignaður Ljósavatnskirkju, hallast dálítið til suðvesturs og nær allt fram að Kiðagili sem kemur sunnan af Sprengisandi." SSP, 95. 1840: [eyðjarðir:] "Helgastaðir á Krókdal fyrir vestan Fljótið - dalurinn er þeim megin líka nefndur Smiðjuskógur - " SSP, 103. "Bæjarstæði Helga þykjast kunnugir gangnamenn hafa greint, en harla óljóst mun það orðið." GR IV, 283 1972: "Þorvaldur Thoroddsen segir í ferðasögu frá sumrinu 1884, að rústir af Helgastöðum séu vestan fljóts, nokkru norðar en mynni Yxnadals, og þar stendur bæjarnafnið á herforingjaráðskortinu, byggðu á mælingum 1937-38, en aldrei kom Þorvaldur á þennan stað. ... Um 1 km norðar [en Smiðjuskógur Sp-159b:002], við örnefnið Helgastaðir á kortinu, er flöt vaxin fjalldrapa. Þar vottar mjög ógreinilega fyrir rústum, svo óvíst er að um rústir sé raunverulega að ræða, en áfok er þarna mikið. En á sömu fjalldrapafleti er örugglega garðlag, sem liggur þvert á dalinn og beygir síðan norður með hlíðinni. Þetta eru ótvíræðar leifar mannvistar og líklegt að um einhverja búsetu hafi verið að ræða þarna um 430 m yfir sjó og nærri 100 km frá ósum Skjálfandafljóts. Ekki er ólíklegt að þarna séu leifar Helgastaða munnmælanna, því þarna heitir enn Helgastaðatorfa."

12 m norðan við 007 rennur lítill lækur niður hlíðina og norðan við hann, um 50 m neðar er rofabarð sunnan og austan í hól á brún í brekkunni. Í barðinu sjást mannvistarlög og neðan við það er dreif af brenndum og óbrenndum beinum og dálítið af viðarkoli. Neðst og nær læknum er líka dálítið af bræðslugjalli. Þessi staður er um 75 m NA af 007.

Minjarnar eru á allbreiðum hjalla ofan við Skjálfafljót. Sunnan við er hjallinn blásinn en um 150 m sunnan við þennan stað byrjar gróðurlendi á honum - í því eru þó miklir rofgeirar. Gróið er ofan og NV og norðan við staðinn og nýlega uppgróinn melur SA við en annars gróðurlítið neðan við. Lítill lækur rennur fast sunnan við staðinn, milli hans og 011.

Mannvistarleifar sjást um 15 m upp með barðinu til vesturs (þ.e. svo langt sem rofið nær og gætu mannvistarlögin því náð lengra) og um 30 m út frá því til norðurs. Af ummerkjum ofan á barðinu virðist líklegt að þetta marki umfang mannvistarleifanna á þessum stað. Stór stykki hafa hrunið úr barðinu, einkum úr SA horni þess, en þar er brattast niður af, og þar niður af er mest dreifin af beinum, kolum og gjalli. Í barðinu er "a" lagið greinilegt á um 95 sm dýpi, undir henni ljós gjóska (Ö-1362?) og lítið eða ekki hreyft niður fyrir annað ljóst gjóskulag (H-1158/1104?). Undir því er um 20 sm þykkur bunki af mannvistarlögum, mjög lagskiptur, og má rekja sum lögin marga metra. Þetta virðist ná alveg niður á 3 sm þykkt ólívugrænt gjóskulag (V-950?) og jafnvel niður fyrir það. Ekki er heldur loka fyrir það skotið að mannvistarlögin nái upp fyrir H-1104/58. Lögin eru flest þunn, allt einhverskonar ösku- eða úrgangslög og engin merki eru um byggingarefni nema allþykkt uppmoksturslag sem sést ofarlega í suður-sniðinu. Þetta gæti bent til að þau mannvirki sem öskuhaugurinn kemur frá séu ofar í barðinu og enn óskemmd. Beinum safnað á vettvangi 2004, greind af Thomas McGovern: Heildarfjöldi beina: 39. Þar af 13 ógreinanleg, 4 stór landspendýr (15,4%), 22 meðalstór landspendýr (84,6%). Þar af 2 nautgr (12,5%), 0 hestar, 2 geitur (12,5%), 3 kindur (18,75%), 9 geitur/kindur (56,25%). Samtals NISP = 16.

Hættumat: stórhætta, vegna uppblásturs

Heimildir: JÁM XI, 144; ÞT Ferðabók I, 349; Árb. 1898, 72; Matthías Þórðarson: Árbók 1909, 24-25; Þórður Flóventsson: Laxa og silungaklak, 190; Ódádahraun III, 138; SP Árb. 1976, 22-23; Ö-Vesturafrétt Bárðdæla, 5; SSP, 103; ÁFÍ 1969, 146.

SP-159b:002 *Smiðjuskógur* mannvirki
rauðablástur 65°06.961N 17°31.049V
1840: "[Krókdalur] er þeim megin líka nefndur Smiðjuskógur." SSP, 103. "... Í Króksdal ... Heitir Smiðjuskógur, um 30 km sunnan við Mýri, og mun nafnið dregið af þeim leifum rauðablásturs, sem þar eru og nefnast Smiðja." Ódádahraun III, 140. "Vesturhlíðar Krókdals eru víðast örfoka, en sunnan við Galthól er staður, sem Smiðjuskógur heitir. Þar sést til gjallhauga nokkurra [283] og rústir fornra bygginga eru þar allgreinilegar, steinar holaðir af mannahöndum (kvarnarsteinar) og fleira." GR IV, 282-83.

1889: "Fljótsdalurinn hefir áður verið miklu fegri. Þar var áður frjótt land og byggð mikil. Nú er allt í flagi og uppblásið. Vestan megin fljóts voru áður skógi vaxnar hlíðar (Smiðjuskógur) allt suður undir Kiðagil. Nú er þar allt í flagi og varla strá. Nokkrar leifar af skógum þessum voru til fyrir nokkrum tugum ára, en þar var rifinn miskunnarlaust víður og hrís og selt, og það sem eftir var eyddist af sandroki og veðrum. Jarðvegur hefur áður verið gríðarlega þykkur með fljótinu, en nú er hann blásinn burt, og standa eftir torfur hér og hvar, ein eða tvær mannhæðir á þykkt. Gróður er dálítill farinn að koma þar, sem mest er blásið burt." ÞT Ferðabók I, 348. "Ekki er um að villast, að þarna suður frá hefur verið skóglendi til forna, en land er þar nú mjög blásið, og virðist gróðurlendi nú [1972] mun minna en þegar

herföringjaráðskortin voru gerð ... En talsvert er þarna af þykkum moldarborðum og nokkurt kjarlendi." SÞ í Árbók 1976.

1866: Þjms. 308. "Gamall HJÓLSPORI úr járni með feryddu hjóli. Hann má spenna á sig, hvern fótábúnað sem maður hefir, sem þá var títt. Hann er mjög líkur sporum þeim, er tíðkuðust í útlöndum á tólftu, þrettánda og fjórtánda öld, og mun hann vera frá þeim tíma." Þjms. 309: "Stór KJAPTMÉL, lík því er nú tíðkast á bandbeizlum." Þjms. 310: Lítil JÁRNSVIPT með hríng og keng við, eigi ólíkt því, að það hefði verið sviþkengur og sviptin verið negld í ólina." Þjms. 311: Oddmjór SÍVALNÍNGUR úr kopar. Annar endinn er stíðður og með holu í. Óvíst er, hvað þetta muni vera." Þjms. 312: "Stór KOPARHRÍNGUR sléttur, 2 1/2 þulúngur þvert yfir, óvíst til hvers." Þjms. 313: Lítil STEINSNÚÐUR, ávalur annarsvegar, en flatur hinsvegar. Af því virðist líklegast, að það kunni að vera þráðarsnældusnúður. - Allir þessir hlutir (Þjms. 308-313) fundust í svonefndum Smiðjuskógi, sem er fyrir framan alla byggð í Bárðardal, hér og hvar á tvístríngi. Menn hafa það fyrir satt, að þar hafi fyrrum bær staðið, en hvenær sá bær hafi lagzt í eyði er talið óvíst. Áður hefir þar mart fleira fundizt, helst af kaupamönnum úr Hreppum sunnan." Skýrsla FÍ I, 131-132.

1972: "Á nokkru svæði kringum Smiðjuna svokölluðu hefur myndast allmikið af rauða ofan á gjóskulaginu H3, sem þarna er um 8 cm þykkt og mjög fínkorna, svo að grunnvatn hefur safnast ofan á það. Í smiðjuhólnum er allmikið af rauða, blástursjárnsmolum og gjalli. ... Í "Smiðjunni" var talsvert af birkikolamolum. Ég sendi sýni til Uppsala til aldursákvörðunar á geislavirku koli og samkvæmt henni er geislkolsaldurinn 955 eða 980 e. Kr. +- 60 ár [U 2517: 970 +- 60 (5568); U2517: 995+- 60 (5730)] fer það eftir því hvaða helmingunartíma C14 er miðað við, hvort hann er talinn 5730 eða 5568 ár. Sú helmingunartala sem er hærri gefur 3% hærri aldur." SÞ í Árb. 1976, 23-34. Á bls. 2 er einnig birt jarðveggssnið sem SÞ gerði í Smiðjuskógi, þar hefur stakur hrossleggur lent undir "a" laginu en skammt undir H 1104 er allt að 15 sm þykkt lag af kolum og gjalli og úr því var C14 sýnið tekið.

475 m norðan við Kvíar (005) og 1,8 km sunnan við Helgastaði (001, 007) er hellulögn niður úr jarðvegsbarði og dálítið af bræðslugjalli með. Þessi staður er við brekkurætur, efst á hjallanum, um 70 m frá brún hans. Þessi ummerki eru ekki þau sömu og Sigurður Þórarinnsson fann 1972.

Hálfrónir sandskaflar eru á þessu svæði og berir melar á milli. Hellulögnin kemur undan sandhól, sem er að hluta gróinn. Að honum rennur lækur og sveigir fyrir hólinn til norðurs. Austurundir hólnum er gróf mól og nær hellulögnin niður á hana.

Hellulögnin er mest 10 m löng og 3 m breið þar sem hún er breiðust. Hún er gisin og má vel vera að þetta sé bara dreif af flötum hellum sem hafa raðast svona af leysingavatni.

Fleiri slíkar eru uppi í sandbarðinu ofan við og er líklegt að það geymi frekari minjar. Gjallmagnið á þessum stað er mjög lítið.

Hættumat: stórhætta, vegna uppblásturs

Heimildir: Ódáðahraun III, 140; SÞ í Árb. 1976, 22-24; ÞT Ferðabók I, 348; Skýrsla FÍ I, 131- 32; SSÞ, 103; GR IV, 282-83.

SÞ-159b:003

Galthóll

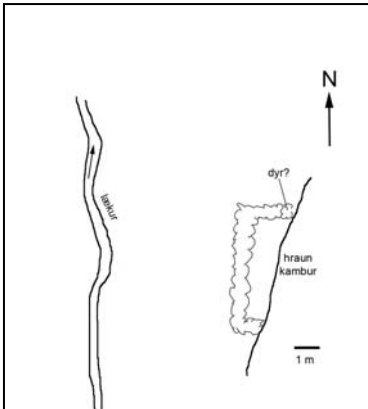
þjóðsaga legstaður

Galthóll úr SSV, Hafurstaðahlíð í baksýn.

1884: "... Beint á móti Krossármynni eða þó litlu sunnar er hóll vestan fljóts, sem heitir Galthóll." ÞT Ferðabók I, 349. 1929: "Beint suður [svo] af Helgastöðum er Galtholt, þar sem þeir Hróaldur, sem kallaður var galti, frá Reykjahlíð og menn hans voru drepnir og heygðir undir þessum hól. Hefi farið í kringum hann, en einkis orðið var af beinum eða öðru." Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, 190. Frá því er sagt í Hrana sögu hringa að Hróaldur galti hitti Hrana hring þar sem hann var við fjórða mann við mörg viðarhlöss. Hrani vó Hróald og fylgismenn hans. "Svo dysjuðu þeir Hróald galta ok fylgjara hans þar í einum hól, er síðan nefnist Galtahóll, fóru síðan heim til Helgastaða." Íslendingasögur IX, 422-24. Sbr. GR IV, 282 og Ö-Vesturafrétt Bárðdæla.

Gróðurlaus fjallshlíð og er mjög bratt af hólnum niður á eyrarnar. Suðaustanundir honum eru þær grónar.

Heimildir: Íslendingasögur IX, 422-24; ÞT Ferðabók I, 349; Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, 190; Ódádahraun III, 138;

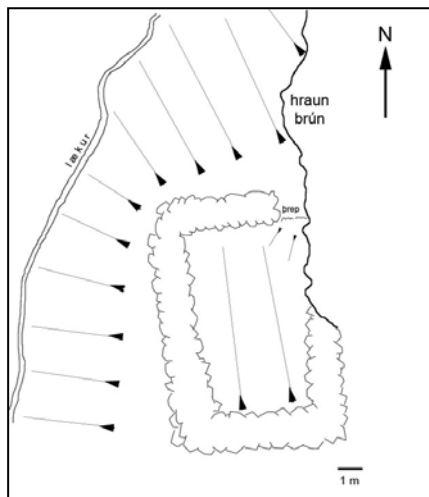

Grjótbjörgi hlaðið utan í hraunvegginn þar sem hann slútir fram. Hleðslan nær um 2 m frá hraunveggnum hvoru megin og lokar þannig alveg af dálítið svæði sem er um 4x1,5 að stærð, sem

Hættumat: engin hættu

"Kvíarnar verða þarna æ dýpri, eftir því sem norðar dregur, og norðast eru grónar torfur undir nokkurra metra háum björgum. Þar eru góðir hestahagar og skjólsamt við björgin. Fjárrétt er þarna í Kvíunum ..." segir í Göngum og réttum. Grjóthlaðin rétt er austanmegin við lækinn sem rennur til norðurs eftir Kvíunum, um 30 m sunnan við yngsta gangnamannakofann og núverandi staurarétt sem eru á vesturbakkanum. Slóð liggur niður að mannvirkjunum í Kvíum af Sprengisandsvegi.

Rétin er yst í svokölluðum Kvíum sem eru geil sem myndast hefur milli brekkuróta og úfins apalhrauns sem runnið hefur úr suðri og staðnæmst um 50 m norðan við rétina. Eftir geilinni rennur lækur og er graslendi ofan í henni en hraunið er að mestu gróðurlaust og sömuleiðis dalshlíðarnar austanvið. Norðan við Kvíar eru gróðurlausar eyrar í dalbotninum.

Rétin er ferhyrnd, snýr N-S og breikkar heldur til norðurs, en dyrnar eru austast á norðurgafli. Hún er hlaðin utan í hraunvegginn og er nyrðri hluti austurhliðar náttúrulegt hraun með einni steinaröð sem tyllt hefur verið ofan á.

Utan í
hraunveggnum

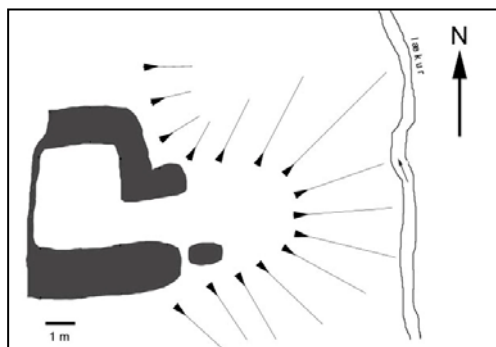
hefur veirð sandskafi sem réttin er grafin inn í þannig að botn hennar er talsvert dýpri en landið utanmeð nema að norðan en þar hallar niður af réttini, niður að læknum. Í hleðslunni eru 5-6 umför af misstóru hraungrýti, sumt mjög stórt (50+ sm). Þrep er inn í réttina í dyrunum. Hleðslurnar standa nær alveg nema að hrúnið hefur líttillega úr norðurvegg næst dyrunum. Réttin gæti verl verið notuð enn - í NV horni er plaststampur með vatni.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: GR IV, 285

Grjótrétin í Kvíum, úr NV. Í forgrunni er yngri rétt

SÞ-159b:006 Kvíakofi tóft sæluhús

65°06.723N 17°31.454V

"Kvíarnar verða þarna æ dýpri, eftir því sem norðar dregur, og norðast eru grónar torfur undir nokkurra metra háum björgum. Þar eru góðir hestahagar

og skjólsamt við björgin. Fjárrétt er þarna í Kvíunum og gagnnamannakofi, sem nefndur er Kvíakofi." segir í Göngum og réttum. Tóft af eldri gangmannakofa en sá sem nú stendur er á veturbakka lækjarins sem rennur eftir Kvíunum, um 70 m sunnan við yngra húsið sem nú er í notkun, um 40 m sunnan við réttina 005 og beint austan við byrgið 004.

Kvíakofi er yst í svokölluðum Kvíum sem eru geil sem myndast hefur milli brekkuróta og úfins apalhrauns sem runnið hefur úr suðri og staðnæmst skammt norðan við gangnamannvirkin. Eftir geilinni rennur lækur og er graslendi ofan í henni en hraunið er að mestu gróðurlaust

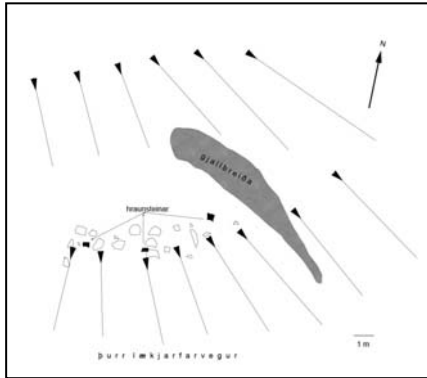
Kofinn á vesturbakka lækjarins og byrgið 004 á austurbakkanum, úr V.

og sömuleiðis dalshlíðarnar austanvið. Norðan við Kvíar eru gróðurlausar eyrar í dalbotninum.

Húsið hefur verið grafið inn í sandöldu neðst í brekkunni og haft dyr til ASA, út að læknum. Grjót og torf sést ofantil í veggjum en þekjan liggur ofaní tóftinni, torf ofan á bárujárnri og leifar af trégrind þar undir. Húsið er sennilega ekki fallið fyrir mörgum árum.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: GR IV, 285

SP-159b:007 mannvirki rauðablástur

65°07.692N 17°29.532V

Um 2,3 km norðan við Kvíar (004-006) eru mannvirkjaleifar uppi á hjallanum í vesturhlíð dalsins. Þær eru á norðurbakka þurrs lækjarfarvegur, í suðurjaðri Helgastaðatorfu, um 75 m SV við Helgastaði 001. Þessi staður er á móts við norðurenda gróðurtorfanna í Bálabrekku austanmegin í dalnum.

Á hjalla neðst í fjallshlíðinni sem nær allt frá Kvíum og langt norður fyrir Helgastaðatorfu. Hann er

sundurskorinn af smálækjum og gróðurlaus að mestu en ofan við hann, neðarlega í brekkunum eru nokkurnveginn samhangandi torfur. Þar sem smiðjuleifarnar eru, eða fast norðan við þær ná gróðurtorfurnar niður á hjallabrún. Ekkert kjarr sést á þessum stað eða í nágrenni hans. Hefur verið við smálæk sem nú er þurr og hefur runnið í heldur meiri læk um 30 m suðaustar.

Um 6 m löng og 1-2 m breið steinadreif, mest flatar hellur sem gefa þessu útlit stéttar, en einnig eru nokkrir hraunsteinar sem hljóta að vera aðfluttir. Smávegis járnngjall er í kringum steinana en þéttari dreif, um 11 m löng, liggur niður brekkuna við austurenda steinadreifarinnar, sem liggur samhliða brekkunni - A-V. Augljóslega blástursgjall og tók ég sýni af því. Vottur af brenndum beinum er í gjallbreiðunni.

Hættumat: stórhætta, vegna uppblásturs

Smiðjuleifar úr VNV

SP-159b:008 *Messugötur* heimild um leið

"Frá beitarhúsunum á Íshóli ...var áður eitt af býlunum, er áttu sókn að Helgastöðum, segir Jón frá Yztafelli, að hafi legið götur í átt til Helgastaða, er nefndust Messugötur. Þessar götur lágu um Engimýrar."

Heimildir: Ö-Vesturafrétt Bárðdæla, 5

SP-159b:009 *Þingmannavað* heimild um vað

65°06.646N 17°30.408V

"Norðan við ós Öxnadalsár að austan undir Kvíum sunnanverðum, er vað á Skjálfandafljóti, sem heitir Þingmannavað." segir í örnefnalýsingu. Norðan við mynni Öxnadalsár rennur Skjálfandafljót í nokkrum kvíslum, en aðalkvíslin er nú að austanverðu og er um 40 m breið. Að vestan eru flatar áreyrar norðan við norðurenda Kvíahrauns en malarhjallar að austanverðu og er líklegt að krækt hafi verið norður fyrir þá - fljótið riðið til NNA þegar komið var að sunnan.

Meðfram Kvíahrauni rennur Skjálfandafljót í mjóum stokki og er þar sennilega allsstaðar ófært með öllu. Þingmannavað er því á fyrsta staðnum norðan við Kvíahraun þar sem komast má yfir ána. Þar eru aðstæður hinsvegar þannig að fljótið rennur í mörgum kvíslum og má þar komast yfir það tiltölulega auðveldlega nánast hvar sem er.

SP-174 Stóra Tunga

26 hdr. 1712: "Jarðadýrleiki rómast að sje xxvi ¢ með Svartárkoti, en viii ¢ álnum segist ábúandi tíunda jörðina." JÁM, 144. 1318: Jörðin nefnd í máldaga Lundabrekku. DI II, 437-438. 4.1.1403: Sæmundr Þorsteinsson kaupir Sigluvík af Þórálfi Eilífssyni en geldur aftur Þórálfi Tungu og Öxará í Bárðardal.. sagði huerr odrum til þeirrar kirkju skylldu er a þeirri jordu war er selde ... skyllde huarr suara kirkio fyrnd a þeirre jord sem keypti; DI III 681-682 Tún 3.54 ha, 4/5 sett. Sáðreitir 160 m². -Túnakort. "Túninu spillir vatnsuppgangur til stórskaða, sem gjörir mýri og jetur úr rótina. Engjar öngvar, nema hvað hent er í úthögum innan úr ótræðismýrum. Úthagarnir eru víðlendir og heilnæmir fyrir saðufé, en haglitlit fyrir stórgripi og spillast mjög af sandfoki." JÁM, 145.

Hrafnabjargavað úr SV

SP-174:057 *Hrafnabjargavað* heimild um vað 65°18.862 N 17°20.231 V
1889: "Milli Skjálfandafljóts og Íshólsvatns er örmjótt eiði. Riðum við yfir það, og svo yfir fljótið á Hrafnabjargarvaði. ... Það er eitt hið bezta vað á Skjálfandafljóti, fremur gott í botninn og grunnt. Nú var áin tæplega í kvið." ÞT Ferðabók I, s. 347. 1929: "... Frá Hrafnabjargavaði, sem er besta vaðið á Skjálfandafljótinu, má af og til sjá gömul vörðubrot austur að Vegaborg, og svo rjett sunnan við skoru þá, er útilegumanna bær hefir staðið, [þ.e. Hrauntunga] ..." Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, s. 192. Hrana saga: Hróaldur galti "riðu níu saman yfir Skjálfandafljót á Hrafnabjörgum." Íslendingasögur IX, 422. "Suðvestur

frá Nauthólum heita Hrafnbjörg. Suður frá þeim eru melar og hraun. Sunnan við Hrafnbjörg er Hrafnabjargarvað, og heldur norðan vaðsins er Hrafnabjargarfoss... Hrafnabjargarvað er lengst fært allra vaða á fljótinu." segir í örnefnalýsingu. Skjálfandafljót rennur í sveig austur fyrir Hrafnbjörg en fast sunnan við björgin rennur hún breið og lygn á um 400 m kafla. Vegarslóði liggur af Sprengisandsvegi niður í breiðan hvamm sem er með ánni að vestanverðu, alveg niður að ánni en vaðið er ennþá farið á bílum. Einnig liggur slóði niður að ánni að austan.

Áin er um 100 m breið á þessum stað

Ekki er víst að vaðið hafi alltaf verið á þeim stað sem bíslóðirnar vísa á - til greina kemur um 400 m svæði suður frá Hrafnbjörgum

Heimildir: ÞT Ferðabók I, 347; Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, s. 192; Íslendingasögur IX, 422; Ö-Stóratunga, 10

SP-174:063 heimild um rétt

Í Suðurárhrauni, norðan við Sandá eru réttir sem notaðar voru í rúningsgöngum fram undir 1960

SP-200b Skútustaðir (afrétt)

Skútustöðum tilheyrir afréttarland fyrir sunnan Baldursheim sem nær suður í Ódáðahraun og í Bárðardal milli Sandár og Krossár. Kráká er á austurmerkjum við Grænavatn. 1712: "Afrjettarland á staðurinn, sem Framdalir heita og Suðurárhraun, sá afrjettur liggur hálfa þíngmannaleið framm frá Mývatni, og er mestallur kominn í holt og sanda, hefur þangað því ei brúkast upprekstur í margt ár, en áður var þangað rekið lömb og geldfje úr þessari sveit fyrir afrjettartoll. ... Úthagarnir eru mjög litlir og hrjóstrugir, og því verður staðurinn að brúka selför á Hólavatsheiði, sem staðurinn eður kirkjan á með frjálsu með tilliggjandi landi, og er þangað undir hálfa þíngmannaleið, víða slitrótt og seinfært." JÁM XI, 229, 230. Um Hrótvíðirsel segir einnig í jarðabókinni að menn viti ekki "hvort hún er í Baldursheims heimalandi eður Skútustaðakirkju landi, en þó hafði Skútustaða eigandi alt afgangið kotsins eftir það hann hafði afsalað sjer hálfan Baldursheim ..." Þar segir ennfremur að 1 kýr hafi kunnað fóðrast freklega "mestan part af þeim eingjaparti sem Skútustaða eigandi lagði kotinu til af Skútustaða engi, sem presturinn sr. Bjarni [eigandi hálfs Baldursheims] vill nú brúka í því nafni að það liggi undir kotið." JÁM XI, 225. Magnús Sigurðsson hafði átt hálfa Skútustaði og allan Baldursheim en hafði skömmu fyrir 1712 selt helming Baldursheims.

SP-200b:003 Skútustaðir heimild um bústað

1712: "Skutustader kallast fornt eyðiból í Mikley í Skútustaðaafrjett, er liggur framm og austur frá Stóru Túngu landi. Þar eru miklar girðingar og tóftarústir, og er sagt að Skútustaðir við Mývatn hafi staðið hjer í fyrndinni, so þykjast og kunnugir menn hafa sjeð hjer kirkjugarðsleifar fyrir nokkrum árum. Ekki má hjer aftur byggja, því túnstæðið er komið í blauta mýri, en úthey engin." segir í jarðabók Árna og Páls. "Í Mikley eru bæjarrústir, sem nefndar eru Skútustaðir, og til eru sagnir um, að þar hafi verið kirkjustaður ..." segir í örnefnalýsingu. "Mikley er milli kvísla Suðurár. Þar sjást engar rústir lengur, enda er nú sandur fokinn yfir mýri þá, sem myndast hefur á 17. öld, og eðlilegt, að rústirnar færu í kaf. En Þórður Flóventsson í Svartárkoti fann þarna, í landbroti Suðurár, fjöl, sem lík var gaffli úr likkistu. Byli þetta hefur farið í eyði snemma á öldum." LP I, 221

Daniel Bruun hafði nokkrar athugasemdir við texta jarðabókar í Árbók hins íslenska fornleifafélags á bls. 71-72: "Í þessari frásögn er ýmislegt athugavert. Skútustaðir hafa frá öndverðu staðið á sama stað við Mývatn, sem þeir nú eru, og getur því ekki komið til nokkurra mála, að bærinn hafi verið fluttur þangað úr öðrum stað, en alt þetta land, sem hér

ræðir um, hefir legið og liggur enn undir Skútustaði og er því sennilegt, að hér hafi upphaflega staðið sel heimajarðarinnar og því verið kallað Skútustaðasel, en þó hefir þar verið reglulegur bær ("Vetrhús") um langan tíma og þá helzt eftir það er hætt var að hafa þar í seli; það sýna tóftirnar og hinn mikli öskuhaugur. Það hlýtur og að vera misskilningur, að þetta land hafi heitið Mikley, því að svo er að eins nefnd ey ein í Mývatni, er liggur undir Skútustaði, heldur hefir landið, ef til vill, verið kallað Miklimór, því að svo er nú kallað landið suður frá Svartárkoti, eftir því sem bankagjaldkeri Halldór Jónsson segir, en hann er gagnkunnugur um þessar slóðir. Þessum tveim nöfnum er því líklega ruglað saman í jarðabókinni. Enn fremur er næsta ólíklegt, að hér hafi verið kirkja, enda sjást þess nú engin merki, en vera má að beinin úr öskuhauginum hafi orðið tilefni til þeirra getgátu." Kemur ekki heim við rústir í Hrauntungu en í Mikley er nú hvergi að sjá rústir. Að sögn kunnugra mun talið að Suðurá hafi breytt farvegi sínum fyrir nokkrum áratugum og renni nú mun norðar en áður og sé Mikley sú er nú er í ánni ekki sú sama og áður var og geti rústanna verið að leita sunnan við eyjuna. (Sveinn Helgason á Grænavatni í samtali við OV 28.8.96).

"...Suðrá [svo], sem kemur ofan úr Suðarárbotnum allanga leið og rennur í vesturátt. Í henni er fleiri kílómetra löng eyja sem heitir Mikley." Ö-Svartárkot, 7; JÁM, 146; Ódádahraun III, 141. "Skutustader kallast fornt eyðiból í Mikley í Skútustaðaafrjett, sem liggur fram og austur frá Stóru Túngu lani. Þar eru miklar girðingar og tóftarústir, og er sagt að Skútustaðir við Mývatn hafi staðið hjer í fyrndinni, so þykjast og kunnugir menn hafa sjeð hjer kirkjugarðsleifa fyrir nokkrum árum. Ekki má hjer aftur byggja, því túnstæðið er komið í blauta mýri, en úthey engin." "Mjög er vafasamt, að býli það, sem jarðabókin ræðir um, sé Hrauntunga [024], því að Miklaey er milli kvísla Suðarár, miklu neðar. Vel má vera, að þar hafi verið rústir af býli, þótt eigi séu þær nú þekktar. Þórður Flóventsson segir, að á tanga einum í Mikluvey hafi 1902 fundizt gafl úr líkkistu o.fl. er bendi til, að þar hafi verið grafreitir. Tangi þessi var áður grasi gróinn, en mun nú örfoka."

Heimildir: JÁM XI, 146; Ö-Afrétt og selland Skútustaða, 7; Ódádahraun II, 140-41 og DB í Árbók hins íslenska fornleifafélags 1898, 71-72; LÞ I, 221.

SP-200b:004 gripir legstaður

1929: "Norðan undir Ódádahrauni er Mikley. Þar hefir verið flatur grastangi, sem nú er uppblásinn. Þar, á þeim tanga, hefir verið kirkjustaður, því árið 1902 þá fanst þar í þeim rústum gafl úr líkkistu og fleira, [192] en alt er þar nú uppblásið." Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, 191-192

Tangi þessi var áður grasi gróinn, en mun nú örfoka

Þessi frásögn gæti tengst munnmælum um kirkju á Skútustöðum í Mikley.

Heimildir: Þórður Flóventsson: Laxa og silungaklak á Íslandi, 191-92; Ódádahraun III, 141

SP-200b:005 gripir

Um 1840: "Fyrir fám árum fannst hér í afréttinni á Framfjöllum sverð, eflust frá fyrri tíðum, sem var afhent sál. Kansellíráði Th. Björnсен." SSP, 127. Ekkert er vitað um hvar á Framfjöllum þetta sverð fannst eða hvað varð af því. Gæti eins verið á austurafrétt Bárðdæla.

Heimildir: SSP, 127

SP-200b:009 Kolmúladalaskofi tóft+garðlag sæluhús

Leitarmannakofi og rétt við mynni Kolmúladal. 1889: "Efst er Kolmúladalur og á samnefnd. ... Þar á dalnum eru aðalstöðvar leitarmanna, og eiga þeir sér þar stórt skýli eða kofa, hlaðinn úr torfi, þannig að hleðslan er hlaðin saman í topp efst." ÞT Ferðabók I, 348. "Þarna var til skamms tíma leitarmannakofi niðurgrafinn og hlaðinn saman að ofan. Hann er nú fallinn með öllu, en lítið aðhald fyrir kindur er hlaðið norður við hraunjaðarinn." Ódádahraun I, 179. "Kolmúladalssá rennur norður eftir [Kolmúla]dalnum; upptök hennar á Kolmúladalssflæðu.

Austan ár, norðanvert við miðjan dal, er Kolmúladalaskofi." Ö-austurafrétt Bárðdæla.

á gróðurrrönd meðfrá hraunbrúninni sem er fyrir mynni dalsins

Þetta er nú á leitarsvæði Mývetninga. Langt er síðan hætt var að nota kofa þennan og gistu gangnamenn í Svartárkoti þar til byggingar hófust við Stóruflesju í Suðurárbotnum um 1980 - BBSP, 355

Heimildir: ÞT Ferðabók I, 348; Ódádahraun I, 179; Ö-Austurafrétt Bárðdæla b,1; BBSP, 355

SP-200b:010 *Kolmúli* örnefni kolagröf

Kolmúladalur er austasti dalurinn nyrst á Bárðdælafrétt, austan við Hafursstaðaheiði og Álfatjarnarflæðu. Útbruni rennur framan við mynni dalsins

Heimildir: Herforingjaráðskort

SP-200b:011 *Skinnhúfuaðhald* heimild um rétt

"Skinnhúfufjörð er sunnar og austarlega í Miklamó, og vestan við hana var Skinnhúfuaðhald, notað til 1929."

Heimildir: Afréttur og Selland Skútustaða, 3

SP-200b:012 *Vegborg* örnefni

1929: "... Frá Hrafnabjargavaði, sem er besta vaðið á Skjálfandafljótinu, má af og til sjá gömul vörðubrot austur að Vegaborg, og svo rjett sunnan við skoru þá, er útilegumanna bær hefir staðið, [þ.e. Hrauntunga] ..." Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, s. 192. Að sögn Hjörleifs Sigurðarsonar á Grænavatni eru á 3 til 4 stöðum í hrauninu suður frá Hrauntungurústum hleðslur uppi á stærstu hlössunum, stærri en vörður. Þær eru alllangt suður í hrauninu en innan við 3 km frá Hrauntungu.

Vegarkambur er merktur rúma 6 km suðaustur af Hrauntungu á Herforingjaráðskorti

Heimildir: Laxa- og silungaklak á Íslandi, 192.

SP-200b:013 *Hrauntunga* bæjarstæði býli/sel 65°16.400N 17°05.636V

"Eyðibýlið Hrauntunga stendur við næstvestustu kvísl Suðurár, á vesturbakka hennar örskammt neðan við upptökin" Rangt á Herforingjaráðskorti - Jóhann Briem í ÚAT, 168 1. nmgr.

1929: "Suðurá rennur ofan með hrauninu að norðan, og við upptök hennar er Hrauntunga kölluð, og er þar gamalt og myndarlegt býli, og 1902 þá var bæjarlækjarbotninn hvítur af beinum, smáum og stórum, og er það mitt hugboð, að þarna hafi verið mannabygd á dögum Odds biskups, því frá Hrafnabjargavaði, sem er besta vaðið á Skjálfandafljótinu, má af og til sjá gömul vörðubrot austur að Vegaborg, og svo rjett sunnan við skoru þá, er útilegumanna bær hefir staðið, og er getið í reiðar sögu hans (Þjóðs. J.Á. II, bls. 251-53), að hann hafi farið frá fylgdarmönnum sínum að kvöldi dags, og komið aftur um morguninn drukinn til þeirra." Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, s. 192.

Sunnan við Suðurá eru tvær meginkvíslar sem renna úr suðri í Suðurá undan sjálfum hraunkambinum. Milli þeirra og austan við eru fleiri kvíslar, minni, sem eiga upptök niðri á sléttlendinu fjær hraunkambinum. Hrauntungurústir eru á vesturbakka vestari meginkvíslarinnar, alveg upp undir hraunkambinum þar sem kvíslin kemur undan honum. Um 70 m eru frá upptökum kvíslarinnar að megintóftaþyrpingunni. Frá þessum stað eru um 1,5 km að austustu upptökum Suðurár.

"Ekki er sennilegt, að þar hafi nokkru sinni verið mýr [142] lendi, en þó gæti verið að lindir undan hraunjaðrinum hafi einhverntíma bleytt þar túnstæðið, en þess sjást nú engin merki. Nú er gróður lítill umhverfis rústirnar. Ekki mun þó túnið hafa blásið beinlínis upp, öllu frekar sandorpízt." Ódádahraun III, 141-42.

Tóftirar eru mjög sandorpnar og blásnar og sér hvergi neitt húslag og túngarðurinn er

horfinn með öllu. Mikill sandur hefur fokið ofaná tóftirnar, víða 0,5 m eða meir en undir honum sér í fína gróðurmold í börðum.

Friðlýstar minjar. "Bærinn hafði staðið á vesturbakka kvíslarinnar og verið þrjár húsaraðir. Í miðröðinni voru þrjú hús. Var stærsta og syðsta húsið eldaskáli, en norður úr honum lítið hús og annað, líklega búr, vestur úr skálanum. Nyrzta húsið í miðröðinni hefur líklega verið skemma og utangengt í hana, en vestur af henni annað hús áþekkt. Syðra húsið í austustu röðinni mun hafa verið bæjardyr, gengið í þær að sunnan og úr þeim inn í skálann og í hitt húsið í þessari sömu röð, sem mun hafa verið skemma. Stærð húsanna hefur verið frá 3x3 m til 4x5 m innanmál, en eldaskálinn langstærstur, eða um 4x13 m. / Skammt suður frá bænum er ferhyrnd tótt, sem mun hafa verið smiðja, því að þar fannst gjall, kol, aska, eldstó, naglar o. fl. Þar fyrir sunnan, fast við kvíslina, eru svo leifar af stórum öskuhaug, sem að nokkru er kominn í kvíslina. Í honum fundust bein úr hestum, geitfé, smávöxnu sauðfé og nokkur bein úr smáum nautgripum. / Vestur af þessum rústum eru svo þrjár tættur með nokkru millibili, sem munu hafa verið peningshús, en hringlöguð rétt hefur verið spölkorn norður með kvíslinni. Loks hefur svo legið túngarður í sveig frá kvíslinni norðan og vestan við allar þessar byggingar að hraunbrúninni, en að austan ver kvíslin, sem er vatnsmikil og djúp. Landstærð innan þessara marka er um fjórir hektarr. / Engir merkir forngrípir hafa fundizt í Hrauntungu. Þó hefur fundizt þar kambur með eirspöngum, járnaglar, litlir steinsnúðar og eitthvað fleira. / Erkes leitað líka í rústunum í Hrauntungu árið 1910, en fann þar fátt verðmætt." Ódádahraun III, 142

"Hrauntunga (26) er nú kallað fornbylí eitt (VII, XIX-XX. Tafla), sem komið hefir í ljós á síðari tímum nyrzt í Ódádahrauni, rétt fyrir sunnan Suðurá og nærri upptökum hennar. Tóftirnar standa við læk á dálítilli sléttu; kemur lækur sá undan hrauninu og verður fljótt töluvert breiður; norðan og austan við sléttuna rennur Svartá og lækurinn, en á hinar hliðarnar er hraunið. Sandur hefir um tíma lagst yfir tóftirnar og hraunið umhverfis og gróði svo upp að nokkru leyti, en síðar hefir þar blásið upp. 1. Bærinn; þar eru 3 hús í einni lengju (a,b,c) og út úr henni 2 kofar að húsabaki (d,e), svo og 2 kofar fram á hlaðið (f,g). Í miðju húsinu a hefir verið eldstó og þrep (set) virðist hafa verið undir hliðunum. Úr a hafa dyr verið á veggnum inn í b. Þessi herbergi hafa eflaust verið eldhús og stofa. Úr c hafa dyr verið fram á hlaðið. Dyr virðast hafa verið úr a inn í d; þar hefir fundist beinkambur með eirspöngum, járnaglar og litlir steinsnúðar, slíkir sem oft finnast í fornum rústum hér á landi; má vera, að þeir hafi verið hafðir sem töflur í talfi. Tóftirnar e, f virðast hafa verið geymslukofar. Bæjardyrnar hafa líklega verið á g og snúið í suður. 2. Lítið ferhyrnt hús (7-8 skref á hvern veg), nær 20 skref suður frá bænum, hefir eflaust verið smiðja, því að þar fanst gjall, kol og aska, eldstá, naglar o. fl. 3. Nær 35 skrefum fyrir sunnan þessa tóft og rétt við lækinn fundust leifar af stórum öskuhaugi, er bersýnilega hafði verið miklu stærri áður, því að mikið af honum hefir runnið niður í lækinn. Í hauginum var mikið af beinum, er varaumsjónarmaður H. Winge hefir rannsakað og fundið vera af hestum, geitfé og smávöxnu sauðfé, enn fremur fáein bein af smávöxnum nautgripum. 4. Þessi tóft er 16 skref á lengd og 3 1/2 skref á breidd; fjárhús. 5. Tvískipt tóft 15 skref á lengd og 3 1/2 skref á breidd; fjárhús. 6. Þessi tóft er mjög óregluleg; hún er fjögur skref að breidd í annan endan og nær helmingi breiðari í hinu. Öll er hún 16 skref á lengd; hefir líklega verið fjárhús eða hesthús eða heygarður við. 7. Kringlótt girðing, 8 skref að þvermáli, dyr vita í norður. Hér hafa verið kvíar. 8. Kringum túnið að norðan og vestan liggur túngarður í boga; að austanverðu er lækurinn og sandhólar að sunnan. Það er eflaust þetta fornbylí, sem nefnt er í Jarðabók Á. M....."DB, Árbók 1898, 70-71

1996: Aðaltóftaþyrpingin er allhár hóll fast á bakka kvíslarinnar og eru víða í honum sandorpnar gjótur og sjást í þeim hraungrýtishleðslur á nokkrum stöðum sem snúa einsvið áttum. Smáhólar eru bæði sunnan og vestan við aðaltóftaþyrpinguna á stöðum sem koma heim við lýsingu DB en ekki sést neitt sannfærandi rústalag á grjótinu í þeim og eru þeir greinilega náttúrulegir hraunhólar í botninn en á sumum eru þykkir sandskaflar upp að þeim

sem gætu hulið rústir. Tóftirnar eru austast og innst í breiðu viki milli hraunkambsins og Suðurár og er í því sandorpið eldra hraun að mestu gróið en þó eru víða börð. Um 40 m sunnan við aðaltóftaþyrpinguna er um 10x10 m rofblettur þar sem sjást mörg smá blágrýtishellubrot sem greinilega eru flutt á staðinn, nokkur brennd bein og aska sást í rofkanti. Sennilega er þetta sami öskuhaugur og DB lýsir. Mjög há rofabörð norðan árinna vitna um hraustlegra ástand jarðvegs og gróðurs á þessum stað fyrir á tíð. DB gróf og teiknaði 1897.

"Um tíu kílómetra veg suðaustur frá Svartárkoti, þar sem sú vestasta af aðalupptakakvísllum Suðurár vellur undan norðurbrún Frambrunans, eru greinilegar rústir af fornu eyðibýli. Hefur það verið nefnt Hrauntunga, en mjög er hæpið, að það hafi upphaflega heitið svo. Engar sögur fara af býli þessi, hvenær eða hve lengi það var byggt eða hverjir þar bjuggu ..." Ódádahraun III, 140-142; SÞ Árbók 1976, 25; ÁG: Fornleifaskrá, 51.

"Hleðslur í Hrauntungu hafa verið gerðar af hraungrjóti og því varðveitt vel, svo að neðri hluti veggja stendur ennþá lítið haggður. Ekki er sennilegt, að þarna hafi nokkru sinni verið mýrlendi, en þó gæti verið, að lindir undir hraunjaðrinum hafi einhvern tíma bleytt þara túnstæðið, en þess sjást nú engin merki. Nú er gróður lítill umhverfis rústirnar. Ekki mun þó túnið hafa blásið beinlínis upp, öllu heldur sandorpið. Daniel Bruun lét grafa í rústirnar í Hrauntungu árið 1897, mældi tæturnar og gerði uppdrátt af þeim og umhverfinu. Rannsókn þessi leiddi eftirfarandi í ljós: Bærinn hafði staðið á vesturbakka kvíslarinnar og verið þrjár húsaraðir. Í miðröðinni voru þrjú hús. Var stærsta og syðsta húsið eldskáli, en norður úr honum lítið hús og annað, líklega búr, vestur úr skálanum. Nyrsta húsið í miðröðinni hefur líklega verið skemma og utangengt í hana, en vestur af henni annað hús áþekkt. Syðra húsið í austustu röðinni mun hafa verið bæjardyr, gengið í þær að sunnan og úr þeim inn í skálann og í hitt húsið, í þessari sömu röð, sem mun hafa verið skemma. Stærð húsanna hefur verið frá 3 x 3 m. til 4 x 5 m. innanmál, en eldaskálinn langstærstur, eða um 4 x 13 m. Skammt suður af bænum er feryrð tótt sem mun hafa verið skemmt ... Þar fyrir sunnan, fast við kvíslina, eru svo leifar af stórum öskuhaug ... Vestur af þessum rústum eru svo þrjár tættur, með nokkru millibili, sem munu hafa verið peningshús, en hringlögguð rétt hefur verið spölkorn norður með kvíslinni. Lokst hefur svo legið túngarður í sveit frá kvíslinni norðan og vestan við allar þessar byggingar að hraunbrúin ..." SÞ aldursgreindi kol úr smiðjutóftinni og er það líklega frá 10. öld.

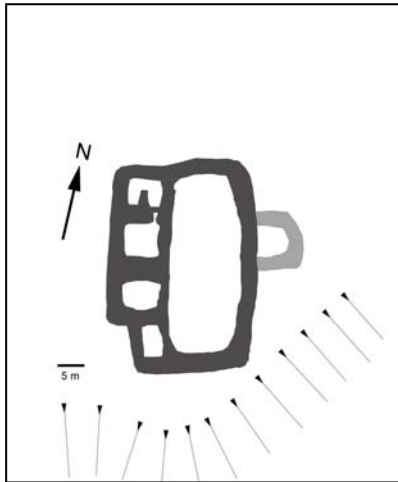
Hættumat: mikil hætta, vegna rofs

Heimildir: Árb 1898. F, 71, 74; Árb 1906, 10; Bruun 1928: 166-71; Laxa- og silungaklak, 192.

SÞ-200b:014 gripir

1870: "Stórt TVÍEGGJAD SVERÐ (eða korði), það er 1 al. 15 1/2 þumbl. á lengd brandurinn upp að hjöltum, en 1 þumbl. 1/4 á breidd uppvið hjöltin; fram eptir miðjum brandinum er mjó laut; hjöltin eru mjó og þunn, með gröfnum spöðum á endunum. Utan um hendina er stór handbjörg, samsett af hérumbil 13 spaungum, 2 af þeim eru brotnar burt, á spengurnar eru grafin tvö mannshöfuð og ýmsar rósir, flestar með ferhyrndu og þríhyrndu lagi; að aptan er stór hnappur úr járn, sívalur og apturmjór. Meðalkaflinn er víst nýlega settur á. Þess kyns sverð höfðu menn mjög í óeirðunum við siðaskiptin 1550, helzt heldri menn, og mun þetta sverð vera frá þeim tíma, en varla eldra. Það fannst fyrir 29-30 árum í svonefndu "Suðarárhrauni", sem er áfast við Ódádahraun og einn ángi af því ..." í Þjms. 790

Heimildir: Skýrsla FÍ II, 155-56

SP-200b:015 *Réttartorfa* gerði rétt

65°15.566N 17°18.579V

1884: "Neðst við Hafursstaðahlíð voru áður Hafursstaðir; þar sést enn rétt með almenningi og tíu dilkum." ÞT Ferðabók I, 349. "Þar vestan Grafarlanda er Hafurstaðahlíð, allhá. Vestar og norðar er mikið blásið land. Aðeins eru þar eftir tvær grastorfur. Heitir sú nyrðri Réttartorfa og er á hjalla í brekku fyrir norðan Hafurstaðahlíð. Þar var lengi rétt, sem þeir drógu sundur í, Bárðdælir og Mývetningar, og sér nokkuð fyrir tóftum." segir í örnefnalýsingu. Réttartorfa er nyrst undir Hafursstaðahlíð, fast norðan við Grafarlandagróf sem rennur úr Grafarlöndum vestari og er það eini verulegi gilskorningurinn í hlíðinni. Norðan við hann lækkar hún

mjög. Réttartorfa er fyrsta gróðurtorfan sunnan við Sandá og sú eina undir Hafursstaðahlíð fyrir utan Mathvammstöð sem eru suður undir Sandmúladal. Vegarslóðin suður um dalinn liggur framhjá torfunni og á henni eru stór gagnamannakofi og fleiri mannvirki. Réttin er uppi á efsta hjalla torfunnar, um 100 m norðaustur af gagnamannakofanum sem stendur á suðvesturbrún torfunnar, á hjalla sem er lægri en sá sem réttin er á.

Grasivaxin torfa neðantil í lágru brekku eða fjallshlíð sem lækkar til norðurs en hllkar til suðurs frá þessum stað. Lækur rennur meðfram torfunni að sunnan og eru um 60 m frá syðri réttarveggnum að læknum og niður allbratta brekku að fara. Hlíðar torfunnar eru mjög farnar að gróa, einkum að sunnan og vestan og eru þar greinileg merki um uppgræðslu.

Réttartorfa er um 3 ha að stærð. Rafmagnsgirðing liggur nú yfir suðurvegg réttarinnar. Réttin skiptist í fjóra dilka í röð vestanmegin (sá nyrsti tvískiptur) og stóran almenning austanvið. Austan við hann gætu verið einn eða tveir dilkar til en það er mjög óljóst og gæti verið ummerki um eldra byggingarstig. Réttartóftin er alveg gróin og veggirnir mjög útflattir en þó greinilegir.

Hættumat: hættu, vegna ábúðar

Heimildir: ÞT Ferðabók I, 349; Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 1-2

Réttin á Réttartorfu, úr ANA. Líklega einnig bæjarstæði Hafurstaða

SP-200b:016 *Dysjarhjalli* dys legstaður

65°14.018N 17°19.348V

"Vestan í Hafursstaðahlíð neðarlega er lágur hjalli, Dysjarhjalli. Þar er ein beinagrind." segir í Ö-Austurafrétt Bárðdæla. "Þarna upp undir hlíðinni [Hafursstaðahlíð] er dálítill hrúga af smásteinum og kringum hana slangur af mannabeinum. Líklega er þetta forn dys, sem þarna hefur blásið upp." Ódádahraun I, 180. 2,9 km sunnan við Réttartorfu 001/004 og 3,6 km norðan við Sandmúladalrúst er dreif af smásteinum og mannabeinum á lægsta hjallanum í Hafursstaðahlíð.

Neðsti hjallinn í Hafursstaðahlíð er röð af sandhólum, slveg gróðurlausum en á milli þeirra eru grónar dældir sem leysingavatn rennur um. Ofan á hjallanum er líka gróðurlaust en hann er víðast mjór, og eru 20-30 m að næsta stalli sem líka er sandur en þar ofan á er grasigróin flöt upp að fjallsrótum og er hún um 100 m breið ofan við dysina. Staðsetning

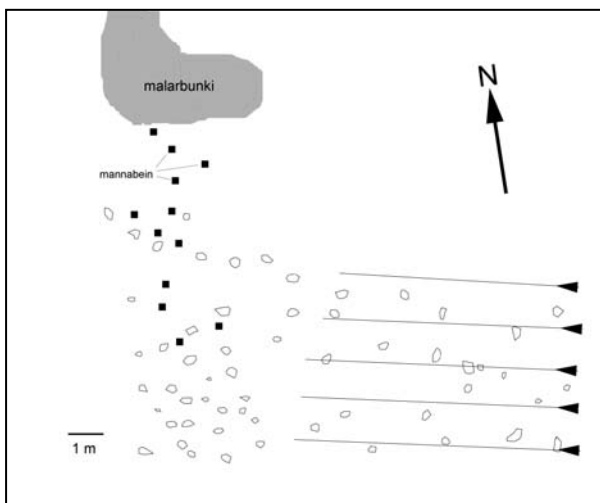

Dysin úr NV. Mannabein í forgrunni

dysjarinnar virðist varla vera tilviljun því einmitt á þessum stað breikkar hjallinn neðst í hlíðinni og myndar svolítið nes út á eyrarnar en ofan við er sléttur pallur. Þetta nes er eina kennileitið í nánast alveg einkennalausri hlíðinni og er þar að uaki um miðbik hennar og virðist því upplagður staður til að hafa merki um.

Steinadreifin er um 4 m breið efst, ofan á efri sandhjallanum, en liggur síðan niður slakkann um 12 m niður á miðjan hjallan fyrir neðan. Hæðarmunurinn er um 1 m. Neðst sveigir steinadreifin aðeins til norðurs og þar norðann við lágu beinin á svæði sem er um 5x2 m. Þessi sveiga og

staðsetning beinanna kemur sennilega til af ríkjandi vindátt, sunnanáttinni. Fast norðan við nyrstu beinin er dálítil malarhrúga og mold undir henni. Hrógan er L-laga og um 4x4 m að stærð. Steinarnir í dreifinni eru allir svipaðir að stærð - heldur stærri en hnefi manns, frá 7 til 15 sm í þvermál. 70 m sunnar er minni grjótdreif á sandbunka, um 3x1 m. Steinarnir eru lausir á sandinum og greinilega úr lagi færðir en staðsetningin er anómalísk. 127 m norðan við dysina fann ég eitt stakt bein, sennilega úr hrossi. Sá staður er á 65°14.085 17°19.315 sk 6 m, 397 mys, á norðurbakka vatnsskornings á efri hjallanum. Beinið hefur veðrast og var augljóslega ekki á sínum stað - væntanlega komið ofan að eða sunnan að. Ég tók öll beinin sem lágu laus á yfirborði hjá dysinni til handargagns. Hildur Gestsdóttir hefur greint þau sem mannabein.

Hættumat: stórhætta, vegna uppblásturs

Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 2; Ódádahraun I, 180

SB-200b:017 heimild um legstað

65°14.018N 17°19.143V

"Vestan í Hafursstaðahlíð neðarlega er lágur hjalli, Dysjarhjalli. Þar er ein beinagrind. Upp undir hlíðinni er grjóthrúga, sem einnig virðist vera dys." segir í örnefnalýsingu. Engin augljós dys er uppi undir hlíðinni ofan við dysina á Dysjarhjalla 002. Þar eru víða grjót- og malarhrúgur en allar eru þær augljóslega náttúrulegar.

Um 100 m breiður hjalli neðst í fjallshlíð, að mestu gróinn, en sundurskorinn af smágiljum og skriðutaumum.

Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 2

SB-200b:018 *Hafursstaðir* heimild um býli

65°15.555N 17°18.660V

1712: "Yxnad<al>ur, Króksdalur, Hafurstaðahlíð og Sandárnes heita örnefni fyrir austan Skjálfafljót fram frá bygðinni, það eru almenningar til upprekstur<s>, fyrir afrejttafé úr Bárðardal austan framm, og so hafa Reykdælíngar stundum brúkað upprekstur í þennan almenning. Hafurstader kallast fornt eyðibýli í þessum almenningi á Hafurstaðahlíð, og sjást þar enn nokkur byggíngamerki rústa og girðinga. Ekki má þetta eyðiból aftur byggja, því að það er viði vaxið, en heyskapur enginn." segir í jarðabók Árna og Páls.

1840: "[eyðibýli:] "Hafursstaðir í Hafursstaðahlíð austan Fljótsins milli Sandár og

Sandmúladalsár." SSÞ, 103.

1884: "Neðst við Hafursstaðahlíð voru áður Hafursstaðir; þar sést enn rétt með almenningi og tíu dílkum." ÞT Ferðabók I, 349.

1897: "Fyrir austan fljótið sjást enn tóftir þessa bæjar eða sels." segir Daniel Bruun en virðist ekki hafa komið þar sjálfur, Árb 1898, 72.

Þórður Flóventsson frá Svartárkoti talar um rústir á tveimur stöðum og kallar Efri- og Neðri-Hafursstaði - Laxa og silungaklak á Íslandi, s. 191.

1945: "Enginn hefur getað vísað mér á þessar rústir, sem ættu að vera einhversstaðar milli Sandár og Sandmúladalsár, og ekki hef ég komið auga á nein merki þeirra, þótt ég hafi skyggnzt nokkuð eftir þeim. Vera má að rústir Hafursstaða hafi orpizt sandi, en mest allt land með Hafursstaðahlíð er blásið." segir Ólafur Jónsson, Ódádahraun III, 139.

1954: "Hafursstaðahlíð heitir norðan Sandmúladalsár, og Hafursstaðaheiði þar ofar brúnum. ... Fleiri heimildir fornar [en JÁM] geta þessa bæjar. Sumir hyggja, að hér sé um sama bæ að ræða og fundizt hefur undir Sandmúla. En það mun fjarri lagi. Nú er Hafursstaðahlíðin, sem var "viði vaxin" 1712, öll blásin upp. Er ekki sennilegt, að Hafursstaðabærinn hafi staðið þar í skjóli og sé nú jafnað yfir af foksandi? Engin veit um elgu hans nú." LÞ I, 221.

"Austur af Hafursstaðahlíð er talað um Hafursstaðaheiði (I.G. Kannast ekki við Hafursstaðaheiði). Öll þessi Hafursstaðaörnefni eru dregin af bæ, sem var hér undir hlíðinni og hét Hafursstaðir. Litlar menjar sjást hans nú, en þó er það helzt sunnan við Réttartorfuna." segir í Ö-Austurafrétt Bárðdæla.

"Vestan við Grafarlönd [allmikið haglendi sunnan við Sandá], hallandi mót vestri er Hafursstaðahlíð. Vestan hennar meðfram fljótinu eru Hafursstaðaeýrar. Eyðibýli frá fornöld er við hlíðina, það heitir Hafursstaðir. Þar má sjá tættur. Nesið norður frá Grafarlöndum mun heita Sandárnes." segir í örnefnalýsingu Skútustaðaafreitar.

1972 er Sigurður Þórarinsson á ferð á Króksdal: "Allmiklu norðar [en Sandmúlarúst], rétt norðan við lækinn frá Grafarlöndum vestri [Grafarlandagróf], fundum við greinileg garðlög og auk þess steina norðan í barði, sem örugglega eru komnir þangað af mannavöldum, því þeir eru úr hrauninu sem er nær 1 km norðar. Þeir voru það djúpt í barðinu að þeir hljóta að vera fornir á þeim stað og virtust vera hleðslusteinar." Árbók 1976, 24-25.

Ekki er vitað hvar Hafursstaðir voru og gætu þeir hafa staðið hvar sem er undir Hafursstaðahlíð sem nú er öll blásin fyrir utan Réttartorfu og Mathvamsbörð. Einu mannvistarleifarnar sem bent hefur verið á á þessu svæði og gætu verið af bæ eru þær sem Sigurður Þórarinsson fann við Réttartorfu og er það grundvöllur þess að torfan er hér talin líklegasta bæjarstæðið. Um 40 m beint norður af gangnamannakofanum eru nokkrir hraunsteinar sem notaðir hafa verið til að hlaða undir rafmagnsgirðingu. Þar hjá er og einn hraunsteinn sokkinn í jörð. Þetta er eini staðurinn meðfram öllum börðunum í Réttartorfu þar sem slíka steina er að finna og er hugsanlegt að þetta séu steinarnir sem Sigurður Þórarinsson lýsir og að þeir hafi síðar verið teknir til handargagns. Sigurður minnst ekki á Réttartorfu með nafni en lýsing hans getur ekki átt við neinn annan stað. Lækurinn úr Grafarlöndum vestari er Grafarlandagróf sem rennur fast sunnan við torfuna. Neðan við hana eru aurar meðfram læknum.

Réttartorfa (sbr. 001) er um 3 ha gróðurtorfa, ekki samfelld, nyrst í Hafursstaðahlíð þar sem hún er farin að lækka mjög. Hliðar torfunnar eru mjög háar og víðast 1,5-2 m niður á "a" lagið (V-1477). Hliðarnar eru víðast mjög grónar að neðan og á stöku stað alveg grónar. Þar sem ekki er gróið eru sandskaflar upp að hliðunum neðanverðum þannig að nær hvergi er hægt að sjá þann hluta sniðsins sem er undir "a" laginu.

Hraunsteinarnir eru í rofgeira sem hefur verið græddur upp en talsvert uppræktarstarf hefur verið unnið í torfunni, einkum syðst og vestast, næst gagnamannakofanum. Ekki fannn ég garðlag það sem Sigurður talar um, nema hann eigi við réttina 001.

Hættumat: hætta, vegna uppblásturs

Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 2; JÁM XI, 144; SSÞ, 103; ÞT Ferðabók I, 349; Árb 1898, 72; LÞ I, 221; Ö-Afréttur og selland Skútustaða, 9; Ódáðahraun III, 138-39; Árb 1976, 24-25

Mathvammur úr S.

SP-200b:019 *Mathvammur* heimild um áningarstað 65°13.253N 17°19.797V "Sunnarlega á Hafurstaðaeyrum eru geysihá, stök rofabörð, sem heita Mathvammsbörð. Sunnan undir þeim er Mathvammur, áningarstaður gangnamanna." segir í örnefnalýsingu. "Sunnar [en Réttartorfa] er Matartorfa og Mathvammur." ÁFÍ 1969, 144. Mathvammsbörð eru eina gróðurlendið í dalbotninum neðan við Hafurstaðahlíð, en sunnan við Dysjarhjalla 002 breikkar neðsti hjallinn umtalsvert og nær 300-400 m til vesturs frá hlíðinni. Börðin eru þar sem þessi hjalli gengur lengst til vesturs, en

Mathvammur er neðan við hjallann. Vegarslóðin eftir dalnum liggur uppi á hjallanum ofan við hvamminn en neðan við syðstu börðin og liggur í sveig til austurs framhjá hvamminum. Þessi staður er um 1,5 km sunnan við Dysjarhjalla og 2,1 km norðan við Sandmúlarúst.

Breiður hvammur móti suðri, grösugur í botninn, einkum austan- og sunnantil en annarsstaðar er snögggróið með krækiberjalyngi og stöku víðihríslum. Til suðurs og vesturs eru algrónar áreyrar. Hliðar hvammsins eru blásnir sandskaflar.

Skjólsælt er í hvamminum í norðanátt en hann hefur væntanlega fyrst og fremst verið áningarstaður vegna þess að auðvelt er að finna hann.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 2; ÁFÍ 1969, 144.

SP-200b:020 *undir Sandmúla* bæjarstæði býli 65°12.130N 17°20.451V 1884: "Syðst í Hafursstaðahlíð, rétt fyrir sunnan Sandmúladalsá, hefir blásið upp bær. Jón Þorkelsson sagðist oft í ungdæmi sínu hafa komið þangað og fundið þar ýmsar fornmenjar, sem nú, því miður, væru allar týndar. Þar voru t.d. brot úr leirílátum úr rauðum brenndum leir og einkennilegir hnappar með krossi og færi niður úr krossinum; þar fannst og brýni þumlungsdigurt, en 2 kvartil að lengd, og smáir holir steinar (hnetur), líkir lausnarsteinum; heldur J.Þ. að þeir hafi verið brúkaðir á net, því silungur er þar í fljótinu efra og í þveránum." ÞT Ferðabók I, 349.

1929: "... Norðan [svo] við mynni [Sandmúladals] eru tvær bæjarrústir, og lítið bil á milli þeirra. Þeir standa norðan í múla þessum, en suðvestur frá Hafurstaðahlíðinni, og hafa heitið Efri-Hafurstaðir og Neðri-Hafurstaðir, og þarna meðfram einum grjótsveggnum fanst gangsilfur frá fyrri öldum, árið 1909 ... Í þessum bæjarrústum fanst meðal annars fiskiöngull (á Þjóðminjasafninu), er bendir á, að þar hafi verið veiði í þessum ám ..." Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, 191.

1945: "...undir Sandmúlanum, sunnan Sandmúladalsár, [eru] greinilegar bæjarrústir..." Ódáðahraun II, 139.

1954: "Gagnvart Galthól vestan Skjálfandafljóts og beint austur af syðstu grösum á Mjóadal hafa fundizt bæjarrústir undir norðursporði fjalls þess, er Sandmúli heitir. Þar fellur Sandmúladalsá fram á allbreitt undirlendi við fljótið, og eru rústirnar á vesturbakka árinna, 400 m yfir sjó. Öll mold er þarna fokin burt og eftir aðeins veggjagrjótið. Þetta hefur leitt til

Sandmúli. Horft yfir bæjarstæðið úr SSA

Þess að auðgengið var að fornmenjunum ... Engar sagnir eru um byggð þarna eða bæjarnafn. Sennilega hefur fornaldarbýlið skefnt í kaf í sand og eigi komið upp fyrr en á 19. öld. Þar hafa sagnir drukknað í sandinum, en fornmenjarnar verið vel varðveittar." LÞ I, 220-221.

"Vestan - suðvestan við [Sandmúla]dalinn er allhátt melfell, sem heitir Sandmúli. Norðan við hann eru rústir eftir eyðibýlið Sandmúla. Sunnan undir Sandmúlanum er Sandmúlatjörn. Ekki er vitað með vissu, að nafn býlisins undir Múlanum hafi verið Sandmúli. Þar hafa fundizt ýmsar minjar, sem munu vera á Þjóðminjasafninu í Reykjavík." Ö-Austurafrétt Bárðdæla. "Undir Sandmúla sunnan ár er fornaldarbýli, sem heitir Sandmúli." segir í Ö-Afrétt Skútustaða.

"Skammt innan við Sandmúladalsá eru rústir af allstórum bæ ... Rústirnar undir Sandmúla minna á rústirnar í Stöng í Þjorsárdal. Þar er að sjá seyðisgryfjur af sama tagi, og þar fann ég [Steindór Steindórsson] hlut úr tafli og perlu úr steinasörfi, sem vissulega bendir á háan aldur rústanna." Gróðurbreytingar frá landnámi, 36.

Þegar ekið er eftir slóðinni suður dalinn og komið yfir vaðið á Sandmúladalsá liggur slóð til vinstri frá aðalslóðinni og alveg upp að rústunum. Þær eru á neðsta og nyrsta hjalla Sandmúla, um 200 m suður af Sandmúladalsá, ívið sunnar en gegnt Galthóli.

1945: "...jarðvegur allur er þar brott fokin, svo ekki er þar annað eftir en grjót úr veggjum og svo mikið af beinahasli." Ódádahraun III, 139.

Ofan við rústirnar eru gróðurlaus urðarmúli og gróðurlausir melhólar neðan og vestan við. Sunnan og einkum suðaustan við rústirnar eru grónir sandskaflar sem ná niður að áreyrum. Mikið undirlendi er í dalbotninum vestan og norðvestan við bæjarstæðið og er mikið af þeim eyrum gróið nú.

"Haustið 1908 og sumarið 1909 fann Erlendur Þórðarson frá Svartárkoti, [síðar] prestur í Odda á Rangárvöllum, þarna ýmsa muni, er hann færði Matthíasi Þórðarsyni,

Beinadreif á rúst 1, öskuhaugur 4 í baksýn. Úr SA

hæstur og þykkastur um miðjuna. Lítið gat, sem stendurinn hefir verið festur í, er í gegnum miðjuna. 6051 a-j. Netsteinar tíu, einn þeirra stærstur og kann að hafa verið á endareipinu; þeir eru allir með gati, sem er þó ekki af mönnum gert á neinum þeirra. Meiri líkur til að steinar þessir séu netsteinar en kljástear. 6052 a-d. Brýnisbrot 4 að tölu úr þremur steintegundum; sbr. Nr. 5878. 6053. Beintyppi lítið, nær sívalt, keilumyndað með broddi upp úr og kraga um broddinn, dregst að sér neðst, hæð um 2,9 sm., þverm. Mest 1,5-1,8. Ef til vill úr hnefatafli, sbr. 5968. 6054 a-c. Greiðubrot þrjú, eitt stærst, með hluta af kinnunum beggja vegna og er útskorið verk á þeim. Sbr. Nr. 5775 og 5881. 6055. Hnífblað úr járni mjög stutt, 4,5 sm., og tangi á (l. 3 sm); br. 1,7 sm. 6056. Hnífblað úr járni með broti af tanginum á, l. Alls 7,9 sm. 6057. 4/8 [1910] Járnnaglar og brot af jarnverkfærum, alls 22, ryðétið og torkennilegt. 6058 a-f. - Tennur tvær, jaxlar, úr stórgrip. Nr. 6050-58 voru sendir safninu af H. Erkes frá Kölnarborg; kvað hann sig og samferðamenn sína hafa tínt þá úr rústaleifunum hjá Sandmúla (sbr. Árb. 1909, 24-31) 11. júlí s.á. 6059. Brot úr vefjarskeið úr hvalbeini, 37,8 sm. Að lengd, br. Mest 3,8 sm; vantar framan af blaðinu. Sbr. 5770. 6060. Snældusnúður úr rauðleitum steini, hálfkúlumyndaður; þverm. 4,1 sm., þ. 2,1 sm. Nr. 6059-60 voru sendir safninu af sama manni og sendi næstu nr. Á undan; kvað hann þessa tvo gripi vera fundna í Sandmúlarúst fyrir 5 árum síðan eða þar um bil af Jóni Þorkelssyni frá Jarlsstöðum [nmgr: Sami maður hafði og fundið brot af snældunsúð úr rauðum steini og fylgdi það með gripum þessum: það er brot af sama snúðnum sem nr. 5776 og var því talið

þjóðminjaverði. Þar á meðal var hluti úr vefjarskeið úr hvalbeini, steinbolli, líklega steinlampi, járnsmál, hnífsblöð, önglar, perlur, snúðar úr steini og beini, greiðubrot og 304 grömm af fornu gangsilfri. Voru það 36 smábútar, þar á meðal bútar úr hringum og menjum eða öðrum skrautgripum. Telur MÞ [140] fund þennan óræka sönnun þess, að þarna hafi verið býli á landnámsöld eða söguöld. / Sumarið 1910 grefur Heinrich Erkes í rústirnar undir Sandmúlanum. Kom hann þá niður á eldstæði, er hann hugði smiðju. Í rústunum fann hann 25 muni, sem voru sendir á Þjóðminjasafnið í Reykjavík. Meðal muna þessara var járnhaki, naglar, hnífsblöð, hárkambur úr beini, kljástear, kvarnarsteinn o.fl. Smávegis." Ódáðahraun III, 139-40. Árbók 1909, 24-31; Erkes í Geogr Tidskr 21, 233-38. Silfursjóðurinn er Þjms. 5884.

1911: "6050. 4/8 [1910] Kvarnar-steinn úr gljúpu hraungrjóti, eitlöttu, fremur óvandlega höggvinn og ekki mikið slitinn, allvel kringlöttur, þverm. Um 53 sm.,

Rústir 2 (nær) og 3 (fjær, við barðið), úr S (af rúst 1)

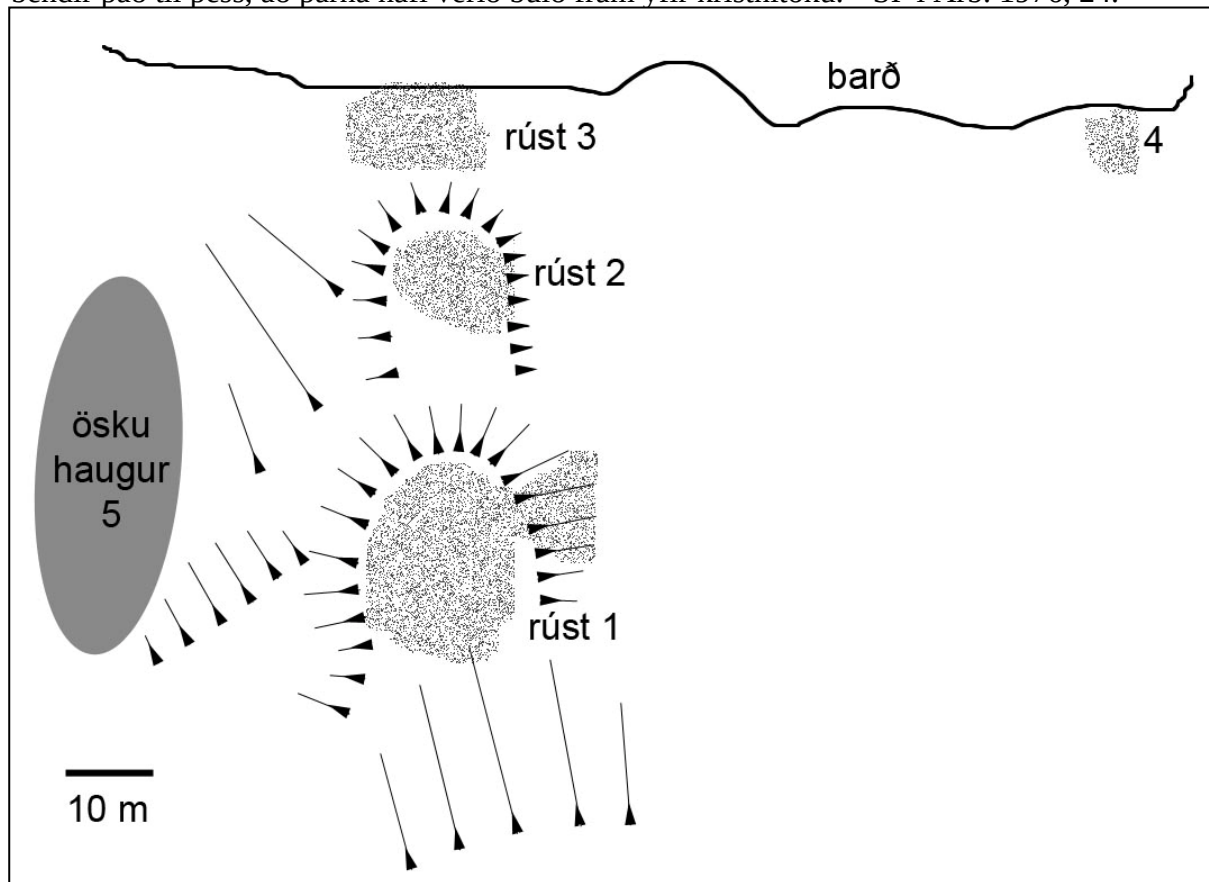
Öskuhaugur 4 úr SV. Rústir 2 og 3 í bakgrunni

með því nr.] - Allir eru gripir þessir fornir, líklega frá landnámsöld og að því leyti merkilegir; eru þeir Sandmúlafundur III (sbr. Nr. 5770-82 og 5869-84). 6061. Hólkur úr látúni með botni úr blýi í öðrum enda, og er þar grannur látúnsteinn í gegnum hólkinn; upp við hinn endann tendur út eyra með gati. Innan í er járnhólkur efst. L. 7 sm., þverm. Um 3 sm. Gripur þessi var sendur safninu af sama manni og þeim er sendi síðasttalda gripir og er sagður fundinn af sama manni (J. Þ.) og á sama stað, en virðist eftir öllu útliti að dæma ekki geta verið forn. Mun vera hluti

af einhverju verkfæri." Árbók 1911, 84-85.

Þjms. 11902, lítill hringprjónn, lengd 5.6 sm fannst einnig í Sandmúlarústum - KEKH, 320-22. Þjms. 13458, Tafla úr rauðum tálguasteini, 2.4 sm í þvm. - KEKH, 358.

1972: "Í rústunum undir Sandmúla er nú lítið að sjá nema leifar öskuhaugs og dreifar hleðslugrjóts. Milli steinanna eru þó skeljabrot og við fundum þar einnig brýnisbrot, nagla og fleira. Þorvaldur Thoroddsen fór þarna um 1884 og skrifar að í ungdæmi fylgdarmanns hans, Jóns Þorkelssonar frá Víðikeri, ... hafi fundist þarna "einkennilegir hnappar með krossi" og bendir það til þess, að þarna hafi verið búið fram yfir kristnitöku." SÞ í Árb. 1976, 24.

Undir Sandmúla eru fimm svæði með leifum: 1. er uppi á hól eða hjalla, sunnan við 2-3 og suðaustan við 4. Hjallinn er stórgrýttur og er þar ekki annað en helludreifar og dýrabein til

vitnis. Helludreifarnar eru á svæði sem er um 21 x15 m og snýr N-S. Við norðausturhorn helludreifarinnar gengur önnur hellu- og beinadreif um 14 m til austurs, niður hallann og er um 13 m breið neðst, frá N-S. 2 er á smábungu norðan og neðan við 1. Þar er aðeins helludreif til vitnis, um 10x7 m frá SA til NV. 3 er fast norðan við 2 en þar er helludreifin þéttari og sandskafl norðan við sem gæti hafa hlíft einhverju auk þess sem mold virðist vera undir hellunum. Örfá bein á milli þeirra. Helludreifin er 12x9 m og snýr frá A - V. 4 er öskuhaugur niðri á flötinni neðan og vestan við 1 og 2. Þar er aflöng þúst, gróin að vestan en ber mold að austan og þar í mikið af beinum. Þétt dreif af brenndum beinum er suðvestan á þessum hól, sem er 40x15 m og snýr N-S. 5 er beinadreif í rofabarði um 70 m austan við 3.

Hættumat: stórhætta, vegna uppblásturs

Heimildir: ÞT Ferðabók I, 349. Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, 191. LÞ I, 220-221; Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 3; Ö-Afréttur og selland Skútustaða, 9; Árb. 1909, 24-31; SS: Gróðurbr. frá landnámi, 36; KEKH, 314-17, 368

Sandmúladalskofi, úr S

SB-200b:021

Sandmúladalskofi hleðsla
sæluhús 65°11.611N
17°19.640V

"Sandmúladalsá nær langt suður og drög hennar eru geysilöng. Upp með ánni að austan, norðarlega á dalnum er Sandmúladalskofi. Þar er hellisskúti, og er hlaðið fyrir. Þar rétt neðan við er ágætur hestahagi í stórum hvammi." segir í Ö-Austurafrétt Bárðdæla. "Sunnan við Hafursstaðahlíð gengur dalur inn í hálendið, mjög langur, og heitir hann Sandmúladalur. Hann er norðaustan við Sandmúla. Eftir dalnum kemur

Sandmúladalsá, og meðfram henni er Kofatorfa. Ofan við Kofatorfu er Sandmúladalskofi í dalnum." Ö-Afréttur og selland Skútustaða, 9. Sandmúladalskofi er 1,1 km suður af Sandmúladalsrúst, austan við Sandmúladalsá, sunnan undir kletti sem gengur fram í árgilið. Kvísl úr ánni hefur runnið beint neðan við skútann sen sá farvegur er nú þurr og rennur áin öll vestanmegin í gili á þessum stað, um 30 m vestan við skútann.

Sandmúladalsáin rennur í gili nyrst í dalnum og hefur grafið sig í gegnum sandsteinsstabba sem liggja þvert á dalinn og farveginn með nokkuð reglulegu millibili. Milli þeirra eru hvammar þar sem áin breiðir meira úr sér. Hleðslan er sunnan undir einum af þessum stöðbum og eru grónar áreyrar í hvamminum fyrir ofan en grastorfa í hvamminum fyrir neðan (norðan) og mun það vera sú sem kölluð er Kofatorfa. Hliðar gilsins sem á annaðborð eru ekki þverhniptar eru mjög brattar skriður og myndar gilið því sæmilegt aðhald.

Lágur hellisskúti, um 1 m djúpur þar sem bergið er 1 m hátt. Um 3 m frá dýpsta enda skútans hefur verið hlaðið í sveig utanmeð honum og þannig afmarkað svæði sem er um 3x3 m að innan. 3-4 umför sjást enn í hleðslunni og gæti hún náð dýpra. Talsverður jarðvegur hefur safnast að hleðslunni að utan. Að hluta hefur hleðslan að utan og ofan verið úr torfi en að því og ofan á það hefur síðan fokið meira efni. Engin merki sjást um að þekja hafi verið en ekki hefur mikið vantað upp á til að loka alveg fyrir skútann. Um 30 m norðan við skútann, á

torfunni, er regluleg ferhyrnd dæld, 4x2 m að stærð, eins og far eftir lítinn kofa, e.t.v. yngri kynslóð gangnamannakofa.

Hættumat: engin hætt

Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 3; Ö-Afréttur og selland Skútustaða, 9

SP-200b:022 *Breiðadalsaðhald* heimild um rétt

"Breiðdalur nær mikið skemmta suður en Kolmúladalur. Eftir honum rennur Breiðadalsá. Austan hennar norðan til er allbreitt haglendi; þar er Breiðadalsaðhald (fjárrétt)."

Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla b, 2

SP-200b:023 *Grafarlönd* örnefni mógrafir

"Rétt vestar en Langadalsáin fellur í Sandá, beygir Sandáin mikið til norðurs og rennur svo um hrið. Þar vestan við hana eru Grafarlönd, allvíðlend haglendi."

Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla b, 2

SP-200b:024 heimild um útilegumannabústað

Árni Grímsson útilegubjófur á að hafa hafst við í helli einhversstaðar suður af Bárðardal 1747. Þingeysk sögn að Árni og félagar hans tveir hafi hafst við í Suðurárbotnum.

Heimildir: Íslenzkir annálar IV, 405, 675; Árbækur Espólíns X, s. 12; Sagnaþættir Þjóðólfs (1947), 148-78; II, 2-15. ÞSS X, 367; Ódáðahraun II, 416-18.

SP-200b:025 heimild um býli

"Einnig eru minjar um byggð, óljósar rústir og viðarkol í Grafarlöndum vestri, skammt austur af Hafursstaðahlíð." Þessi ummerki fundust ekki þrátt fyrir talsverða leit - sjá 027

Heimildir: Steindór Steindórsson: Gróðurfar frá landnámi, 36

SP-200b:026 gripir

Öxi fannst í sandflagi á Bárðardal, framarlega. Nánari staðsetning ekki þekkt, gæti verið austan fljótsins.

Þjms. 1598: Öxi. "Gerðin minnir á K-gerð, oddana vatnar þó að mestu, 11.5 sm að lengd, augað meira í annari hliðinni, og framan við það þeim megin eru fjögur upphleypt bönd um þvert; mikið til flöt á hinni hliðinni og virðist því vera smíðaöxi."

Heimildir: KEKH, 285

SP-200b:027 tóft

65°15.222N 17°16.577V

Ógreinileg tóft er ofarlega og austarlega í Grafarlöndum vestari, svo að segja beint austur af þeim stað sem Grafarlandalækur beygir til vesturs og rennur niður Hafurstaðahlíð. Þessi staður er 1,7 km austur af Réttartorfu 001

Efst í jaðri mýrar sem teygir sig frá norðri til suðurs um miðbik Grafarlanda. Neðan við tóftina og í henni er þurr grasigróin mýri en strax ofan við er þýfður mói með grávíði.

Einföld ferhyrnd tóft sem virðist hafa dyr í vesturhorni. Ekki er óhugsandi að þetta sé náttúrumyndun en er þó býsna reglulegt. Minnir á heystæði - sem er tæplega líklegt á þessum stað nema það sé frá þeim

tíma þegar búið var á Hafurstöðum.

Hættumat: engin hætt

SP-200b:028 heimild um samgöngubót

"Á melunum austur og suður af Grafarlöndum vestari hafa fundist nokkur vörðubrot ..."

Á korti sem fylgir greininni á milli s. 144 og 145 eru sýndir tveir punktar með nokkru millibili milli Grafarlandagrófar og Langadals.

Heimildir: Jón Gauti Jónsson: Ódáðahraunvegur hinn forni, Árbók 1979, 140

SB-200b:029 heimild um samgöngubót

"Á melunum austur og suður af Grafarlöndum vestari hafa fundist nokkur vörðubrot og tvö eru á brún Hafurstaðahlíðar, skammt norðan ármóta Sandmúladsár og Skjálfandafljóts."

Á korti sem fylgir greininni á milli s. 144 og 145 eru sýndir tveir punktar þétt saman syðst í Hafurstaðahlíð

Heimildir: Jón Gauti Jónsson: Ódáðahraunvegur hinn forni, Árbók 1979, 140

SB-200b:030 heimild um samgöngubót

"Suðurárhraun þekur svæðið milli Suðurárbotna og Breiðdals. Hefur fundist þétt vörðuð leið yfir hraunið og kemur hún á Breiðdal, þar sem hann gengur lengst til norðausturs inn í hraunið, þ.e. Stystu leiðina. Hraun þetta er mjög úfið og illt yfirferðar og eru flestar vörðurnar reistar uppi á klettum."

Á korti sem fylgir greininni á milli s. 144 og 145 eru sýndir þrettán punktar þvert yfir Suðurárhraun

Heimildir: Jón Gauti Jónsson: Ódáðahraunvegur hinn forni, Árbók 1979, 139

SB-200b:031 gripir legstaður

"113. Framdalir, Bárðdælahreppur. Framdalir nefnast nú einu nafni dalir þeir sem ganga fram af Bárðardal. Þeir eru nú í eyði en hafa áður verið all-fjölbyggðir og það þegar á landnámsöld, því að sumir fundir þaðan eru mjög fornir, t.d. Silfursjóðurinn frá Sandmúla. Árið 1899 fékk Þjóðminjasafnið tvö kjörvopn sem fundist höfðu í Framdölum, austan megin Skjálfandafljóts." segir í Kuml og haugfé. Engin nánari lýsing á staðsetningunni fylgir og er svæðið sem kemur til greina mjög stórt. Ef gengið er út frá því að kumlið hafi verið í tengslum við þekkta byggð þá er ekki útilokað að þessir gripir komi úr dysinni í Hafurstaðahlíð en einkennilegt er þá að þeirs kuli ekki hafa verið kenndir við það örnefni.

"4600. Sverð af hreinræktaðri M-gerð, Sverd 98-99. 4601. Spjót af K-gerð, Sverd 21. Þessi fundur er talinn með í kumlatali, af því að það er mjög ósennilegt að slíkir gripir, tveir saman, týnist í byggð og finnist ekki aftur. Hitt er miklu sennilegra að þeir séu úr kumli.

Heimildir: KEKH, 197

SB-644 Bárðdælaafrétt eystri

Afrétt Bárðdæla austan við Skjálfandafljót - austurmörk við Skútustaðafrétt og Ódáðahraun óviss. 1712: "Yxnadalur, Króksdalur, Hafurstaðahlíð og Sandárnes heita örnefni fyrir austan Skjálfandafljót fram frá bygðinni, það eru almenningar til uppreksturs, fyrir afrjettarfje úr Bárðardal austan framm, og so hafa Reykdælingar stundum brúkað upprekstur í þennan almenning." JÁM XI, 144. Afréttarland þetta var til forna sameiginlegt með Mývetningum. 1712 átti Reykjahlíð "Geldfjárrekstur í Hafurstaðahlíð í Skútustaða afrjett." JÁM XI, 237. Ennfremur segir þar frá eignarítaki Einarssstaðakirkju: "Staðurinn á og hálfa Hafurstaðahlíð móts við Arnvetnínga og Öxnadal allan, afrjett allan fyrir ofan Krossá og Sandmúla allan og Hátún. Þessi ítök liggja fram af Fljótsheiði fyrir austan Skjálfandafljót." JÁM XI, 181. 1840: "Afréttarlöndin [Bárðdælinga] eru fyrir ofan byggðina beggja megin fljótsins. Mývetningar hafa geldfjárupprekstur fyrir austan það og nokkrir Reykdælingar, en Bárðælir fyrir vestan, ... Stórutungu tilheyrir afréttarpartur fyrir austan [Skjálfandafljót]. Hitt annað vilja Mývetningar tileinka sinni sveit ... [103] ... Tveir eða þrír bændur úr Mývatnssveit sem tíðka upprekstur vestan Fljótsins [koma til réttar Bárðdælinga hjá Mýri]" SSP, 102-103. Ca. 1840: "Einarssstaðakirkja á þar ítak í Krókdal." SSP, 124. "...eru merki um fornar byggingar suður á

Króksdal og upp í Grafarlöndum, en þessi tóttarbrott eru með öllu órannsökuð og nöfn þeirra týnd. Sennilega hafa þó þarna verið annaðhvort sel eða býli." Ódádahraun III, 140.

1840: "Hlíðarnar [í Króksdal] höfðu áður verið skógi vaxnar, en nú sést þar varla annað en sprek og stönglar." SSÞ, 95. - Í Krossárgljúfri er gæsavarp nokkurt, og mun stundum hafa verið farið þangað úr Bárðardal til eggjatöku, en því mun nú alveg hætt. Ódádahraun I, 178

SP-644:001 *Sóðastaðir* heimild um tjaldstað

"Þar eru lágar eyrar við fljótið, Krókdalseyrar, og grastorfur í brekkulögginni, Krókdalstorfur. Norðan við miðjar torfur, rétt suður frá Lambá, er Fagradý, eða öðru nafni Brunnklukkudý. Nálægt miðjum torfunum er tjaldstaður fjárvörzlumanna, Sóðastaðir." segir í örnefnalýsingu. Þessi staður er sunnan við Þrengsli og hlýtur því að vera átt við Syðri-Lambá í lýsingunni. Ekki skráð 2004.

Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 4-5

SP-644:002 heimild um áningarstað

"Sunnan við Syðri-Lambá er Kerlingarflötur meðfram fljótinu, norður af Bálabrekku. Dregur trúlega nafn af vörðu, sem þarna var hlaðin. Þarna var góður áningarstaður, en vont að komast upp snarbratta brekku. Varð að krækja hana upp."

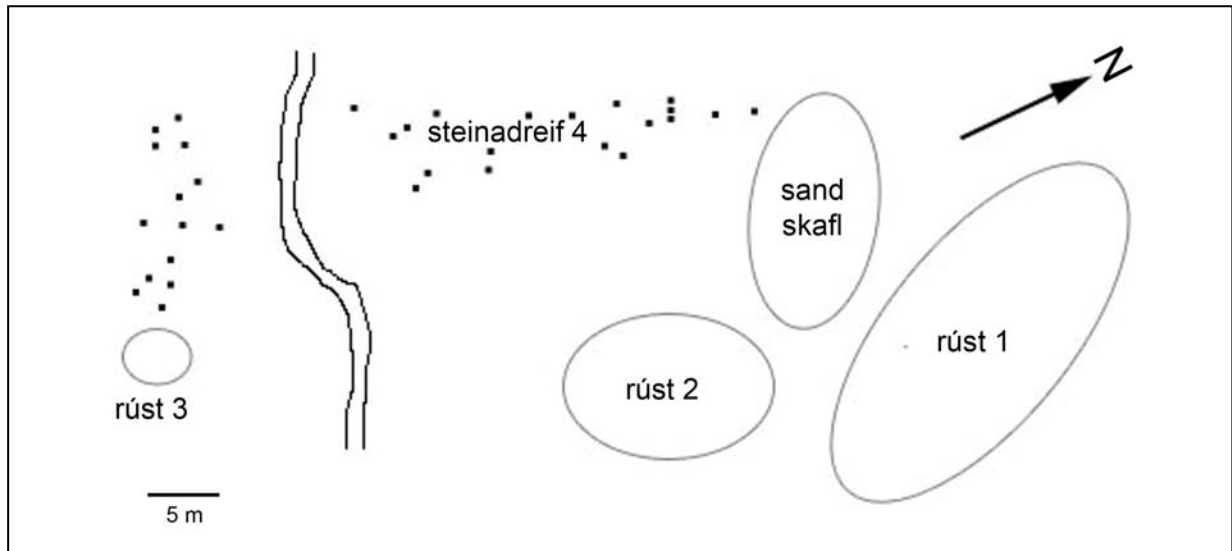
Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 5

Bæjarstæðið undir Bálabrekku, úr SA. Helgastaðatorfa vestan við Fljótið.

SP-644:003 *undir Bálabrekku* bæjarstæði býli 65°07.022N 17°29.371V

"Sunnan við Syðri-Lambá gengur snarbrött brekka fram af fljótinu, og heitir hún Bálabrekka. Hún nær suður að mynni Öxnadals... Nærri syðst í Bálabrekku eru rústir af fornu býli,

nafnlausu..." segir í Ö-Austurafrétt Bárðdæla. "Skammt innan við Sandmúladalsá eru rústir af allstórum bæ [001] og enn innar tvennar rústir, hinar innri rétt neðan við mynni Öxnadals." Steindór Steindórsson: Gróðurfar frá landnámi, 36.

1972: "Sagt er að rústir séu sunnar [en Sandmúlarúst], austan megin ár, en ekki veit ég nánar um þær." segir Sigurður Þórarinnsson sem kannaði rústir á Krókdal með Jóni Sigurgeirssyni frá Helluvaði 1972. - Árb. 1976, 24.

Sunnantil á Bálabrekku er hjalli neðst með ánni og nær hann alveg suður að mynni Öxnadals. Um miðja vega mjókkar hjallinn þannig að fjallshlíðin gengur fram sunnan við lækjarskorning þannig að svolítill kriki eða hvammur myndast þar móti suðri. Þar á hjallanum, sitthvorumegin við lækinn, en þó mest norðan við hann, eru örfoka rústir. Þessi staður er 1,1 km suðaustur af Helgastöðum SP-159b:001 og 1,6 km NNA af Kvíum SP-159b:004-006.

Rúst 1 undir Bálabrekku, úr SA

Á blásnum malarhjalla sem lækur rennur eftir. Um 200 m norðar eru grónar torfur þar sem hjallinn mjókkar en þar rennur niður lækur úr gili sem skerst til suðausturs upp í hlíðina. Aðalfarvegur Skjálfandafljóts er nú vestanmegin í dalbotninum á þessum slóðum og því talsvert undirlendi undir hjallanum niður að ánni. Sýnu minna undirlendi er þó á þessum stað en Helgastöðum.

Á þessum stað eru fjórar steinadreifar. 1 er greinilega aflangt hús, 24x10 m og snýr NV-SA. Það er e.t.v. fjós því í því eru mjög stórar hellur. Þar er reyndar mest af dýrabeinum einnig. 2 er 16x10 m og snýr því sem næst N-S. Á móts

við norðurenda hennar er aflangur sandskafl sem gæti hafa hlíft einhverju. Neðan við hann er á um 20 m svæði frá norðri til suðurs steinadreif með enga lögun (nr. 4). Sunnan við lækinn er 4x4 m steinadreif og reitingur af grjóti 17 m til vestur niður hallann. Þar fann ég eitt gjallstykki. Engin kol sá ég en eldsprungnir steinar eru nokkrir. Talsvert af rauða er sunnan við lækinn. Beinum safnað 2004, gerind af Thomas McGovern: Heildarfjöldi beina: 69. Þar af 4 ógreinanleg, 23 stór landspendýr (35,4%), 42 meðalstór landspendýr (64,6%). Þar af 16 nautgr (36,36), 1 hestur (2,27%), 1 geit (2,27%), 3 kindur (6,82%), 23 geitur/kindur (52,27%).

Samtals NISP = 44.

Hættumat: stórhætta, vegna uppblásturs

Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 5; Steindór Steindórsson: Gróðurfar frá landnámi, 36; Árb. 1976, 24.

SP-644:004 *Beinagrindarhjalli* heimild um legstað 65°06.583N 17°30.324V

"Sunnan við Syðri-Lambá gengur snarbrött brekka fram af fljótinu, og heitir hún Bálabrekka. Hún nær suður að mynni Öxnadals... Nærri syðst í Bálabrekku eru rústir af fornu býli, nafnlausu, og nærri syðst á brekkunni er mannabeinagrind á hjalla, er síðan heitir Beinagrindarhjalli." segir í Ö-austurafrétt Bárðdæla. 1945: "Norður af mynni Öxnadals er allbratt niður að fljótinu, og heitir þar Bálabrekka. Þar hafa fundizt mannabein fyrir nokkru, og er þar enn hauskúpa ein fönguleg og vel varðveitt." Ódádahraun I, 176. Beinagrindin var tekin um miðja 20. öld. Sumir segja að fjárgæslumenn sem höfðust við heldur norðar, við Syðri Lambá - einn á að hafa verið skyggn - hafi tekið hana og grafið. Ekki er vitað um staðinn nákvæmlega en stór og breiður hjalli er við mynni Öxnadals að norðanverðu sem vel kemur til greina.

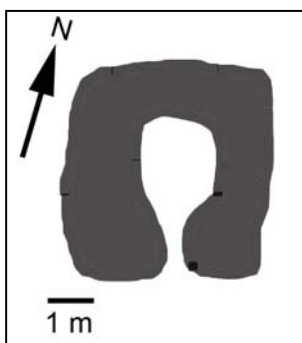
Hestbeinagrind, eða leifar af henni, er nyrst á sama hjalla. Tók hluta af henni. Hún er á 65°06.835 N 17°29.868 V sk 8 m. 454 mys.

Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 5; Ódádahraun I, 176

SP-644:005 *Öxnadalsárvað* heimild um vað

"Suðaustan við Skeiðflötinn eru Öxnadalsþrengsli að norðaustanverðu, brött brekka niður að á. Skammt sunnan við þrengslin er Öxnadalsárvað." segir í örnefnalýsingu. Áin rennur að vísu þétt upp við fjallsræturnar norðanmegin við mynni dalsins en þar er samt greiðafær hjalli ofan við ána og brekkan þar niður að á hvorki hærri né brattari en víða upp með dalnum. Strax ofan við dalsmynnið er þó sléttlendi með ánni að norðan og þar mun vaðið eiga að vera. Áin er hinsvegar allsstaðar greiðafær. Hún rennur nokkurnvegin jafnbreið um neðanverðan dalinn allan. Það eina sem gæti haft áhrif á hvar gott var að fara yfir hana eru brekkurnar sitthvorumegin en engan stað sá ég þar sem ekki var brekka öðruhverugmegin - hvergi þó verulegir farartálmar.

Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 6

SP-644:006 *Gamlikofi* tóft sæluhús 65°04.941N 17°29.918V

1884: "Yxnadalur er langur og mikill dalur, snýr hann fyrst til suðausturs en beygist svo í suður, er hann fer að grynka; áin er vatnsmikil og beggja vegna urðir og melöldur; hlíðarnar eru að mestu uppblásnar, en allgóðir hestahagar eru á mýrlendi í miðjum dalnum norðanvert við ána utan í hlíðunum rétt fyrir vestan Stapaá, þar sem hún fellur niður í dalinn. Um kvöldið 12. ágúst komum við á Yxnadal og tjölduðum í gróf rétt fyrir norðan rústir af gömlum gangnamannakofa." ÞT Ferðabók I, 349-50. 1945: "Þar skammt

suður frá dalsmynninu austanverðu [í Öxnadal] er dálítill leitarmannakofi ..." Ódádahraun I, 174-75. "Suðaustan við Skeiðflötinn eru Öxnadalsþrengsli að norðaustanverðu, brött brekka niður að á... Nokkuð ofar í dalnum eru gististaðir gangnamanna. Sá neðri er nefndur Gamlikofi, og er að mestu hrúnninn. Er hann nefndur Gamlikofi..." segir í Ö-Austurafrétt Bárðdæla. Gamlikofi er 230 m norðar en Blómsturvellir og heldur neðar á sömu flöt, á norðurbakka lækjarskornings, um 400 m ofan og austan við gilbrún Öxnadalsár.

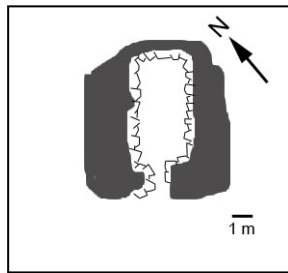
"Nyrzt [í Öxnadal] er geysipýkkur jarðvegur í dalnum, sundur skorinn af grófum, sem eru margir metrar á dýpt." Ódádahraun I, 175. Kofatóftin er efst á stórra lyngmóa- og

fjalldrapaflöt, á lækjarbakka.

"... Leitarmannakofi, sæmilegt hús, en gersneytt öllu, sem til þæginda má telja." Ódádahraun I, 175. Lítil, að því er virðist ferhyrnd, samantfallin tóft. Dyr virðast hafa verið á suðurhlið. Þekjan liggur ofan í tóftinni. Óvíst er, og raunar ólíklegt að þessi tóft sé sú sama og Þorvaldur Thoroddsen tjaldaði hjá sumarið 1884 og gætu kofastæðin því verið þrjú í Öxnadal, nema Gamlikofi sé bygður ofaní tóftina sem Þorvaldur getur um.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: ÞT Ferðabók I, 349-50; Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 6; Ódádahraun I, 174-75

SP-644:007 Blómsturvellir hús sæluhús 65°04.836N
17°29.764V

"Suð austan við Skeiðflötinn eru Öxnadalsprengrsli að norðaustanverðu, brött brekka niður að á... Nokkuð ofar í dalnum eru gististaðir gangnamanna. Sá neðri er nefndur Gamlikofi, og er að mestu hruninn. Er hann nefndur Gamlikofi til aðgreiningar frá þeim yngri, sem heitir því fagra nafni Blómsturvellir og er allgott hús." segir í örnefnalýsingu. Kofinn stendur enn að mestu, efst á gróinni

brekku austan við gilið sem Öxnadalssá rennur um, um 300 m norðan við Stapá. Þessi staður er 3,7 km suðaustur af Kvíum.

Efst í vel gróinni lyngbrekku með valllendisrimum. Mikil sina er kringum tóftina.

Grjóthlaðnir veggir, 5-6 umför, grafnir inn í brekkuna. Ofaná grjóthleðslunni er röð af torfhnausum, 20-30 sm þykk. Þar ofan á er röð af flötum hellum sem þekjan hvílir á, en þar að auki eru tvær stoðir undir mæniásnum í framanverðu húsinu. Stoðir undir mæniás við gafla hvíla á grjóthleðslunni. Þverbönd liggja frá vegg upp á mæni. Þar ofaná eru langbönd, gisin og óregluleg og svo kvistir undir torfinu. Þekjan er rofin á suðurhlið, vestantil og líka yfir vesturgafli. Dyrnar eru á vesturgafli, heldur sunnar en fyrir miðju. Á hillunni sem myndast þar sem þakið kemur á hellurnar er talsvert af glerflöskum, saumi og einnig 3 glerrúður. Gólfíð er moldargólf, nú þakið kindaspörðum en þar er líka dreif af grjóti og spýtum. Við austurgafli hangir spýta á vírum = hilla.

Gangnamannakofinn Blómsturvellir, úr SV

Um 1,8 m eru undir mæni. Dyrnar eru 1,5 m háar en húsið er alls 5x2,5 m að innanmáli.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 6

SP-644:008 Botnavarða heimild

"Botnadrugið ...er norður frá Neðribotnum, en vanalega eru Hraunárbotnarnir nefndir svo. Inn í hrauni þar á milli er Hraunvörðumelur, sem nær upp að Neðribotnum, og á melnum er vörðutyppi lágt, sem heitir Botnavarða."

Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 9

SP-644:009 Skessudysjar þjóðsaga

"Þar sem Hrauná fellur í fljótið, erkallað Hraunárós. Þar sunnar byrjar stórkostlegt gil að

Skjálfandafljóti. Það heitir Ytra-Fljótsgil... Þar upp af er allmikill hnjúkur, Fljótshnjúkur... Skessudysjar eru gróðurþústir sunnan undir Fljótshnjúk. Þar eru jarðsettar skessur þær, er Hrani hringur og félagar hand þreyttu fangabrögðin við."

Elsta varðveitta útgáfa af þessari sögu er í Hrana sögu hrings. Hrani ræðir við Nípu tröllkonu: "Ek heiti Nípa, ok erum vit systir þrjár ok vinnum fyrir föður okkar í kör. ... Atsetr eigum vit í Fljótsdal hér fram." Íslendingasögur IX, 425. Hrani drepur skessuna og síðar tvær systur hennar nálægt bústað þeirra í Fljótsdal. Þær höfðu áður drepit Gest frá Hofgörðum í Rangárdal "... Dysja þeir Gest ok þær í örðum stað. Heita þar síðan Skessudysjar." Íslendingasögur IX, 429 Fara svo og finna helli skessanna í "gljúfrum nokkurum", hitta þar föður skessanna og drepa hann. Ná síðan miklum fjársjóði úr hellinum. Íslendingasögur IX, 424-30. Útgáfa Þórðar Flóventssonar af sögunni er á þessa leið: 1929: "Þettað er rjett ofan undan Helgastöðum, austan við Fljótið, og er gömul saga um það, að tveir íslenskir kappar hafi glimt þar við þrjár tröllskessur og drepit þær allar. Þær höfðu bústað sinn í helli niður við Fljótið, beint á móti Kiðagili, og vor þær með föður sinn blindan í kör, og er sagt að skessur þessar hafi verið búnar að drepa tvo smalamenn fyrir Helga krók, áður en þær voru drepnar. Sú sem fyrir þeim var hjet Núpa, og er áður sagt hvar þær bjuggu. – Þessir heljarmenn fóru suður með Fljótinu og fundu hellinn og tröllkarlinn og drápu hann. Tóku svo alt, sem þeir fundu fjemætt þar, sem var mjög mikið, bæði í gulli og dýrgripum, og fluttu heim. Svo liðu nú nokkuð mörg ár, þangað til að 2 eða 3 útileguþjófar komu vestan af Hornströndum, og settust að í svokölluðm Fljótshnúk, í skúta stutt frá helli tröllanna, og hjeldu þessir útlagar þar til fram eftir sumrinu. En þegar Bárðdælir urðu varir við þá, tóku þeir sig saman 30 bændur, og fóru [191] að þeim og drápu þá alla ..." Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, 190-191

Heimildir: Ö-Austurafrétt Bárðdæla a, 11; Íslendingasögur IX, 424-30; Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, 190-191

SP-644:010 gata leið

"Að austan er snarbrött fjallshlíð niður í Fljótið. Óljósir götutroðningar liggja þarna norður með Fljótinu, hátt upp í þverbrattri hlíðinni, en ekki munu þeir henta svimajörnu fólki, og þótt sú leið sé sækjandi fyrir gangandi mann, er hún illfær með hesta, því að auk þess sem gatan er tæp, svo að lítið virðist mega út af bera, eru þarna víða smá grófir og skorningar, sem geta verið hestum háskalegir. Betri leið með hesta er upp úr Hraunárdal yfir múlann og austur í Öxnadal." Ódáðahraun I, 174

í snarbrattri fjallshlíð

Heimildir: Ódáðahraun I, 174

SP-644:011 heimild

1929: "Þar austan við hálsin [frá Hraunárdal] er Öxnadalurinn. Allur er hann viði vaxinn og lyngi. En þar eru sagðar húsatættur og er slæmt að finna þær." Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, 190

Heimildir: Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, 190

SP-644:012 heimild um býli

"Skammt innan við Sandmúladasá eru rústir af allstórum bæ [006] og enn innar tvennar rústir, hinar innri rétt neðan við mynni Öxnadals."

Heimildir: Steindór Steindórsson: Gróðurfar frá landnámi, 36

SP-644:013 heimild

1929: "Austan Skjálfandafljóts er syðst Hraunárdalur. ... Þar er bæði hraun og sandur, sem hefir eyðilagt alt, en má þó sjá þar hleðslu úr görðum úr grjóti." Þórður Flóventsson: Laxa- og

silungaklak, 190

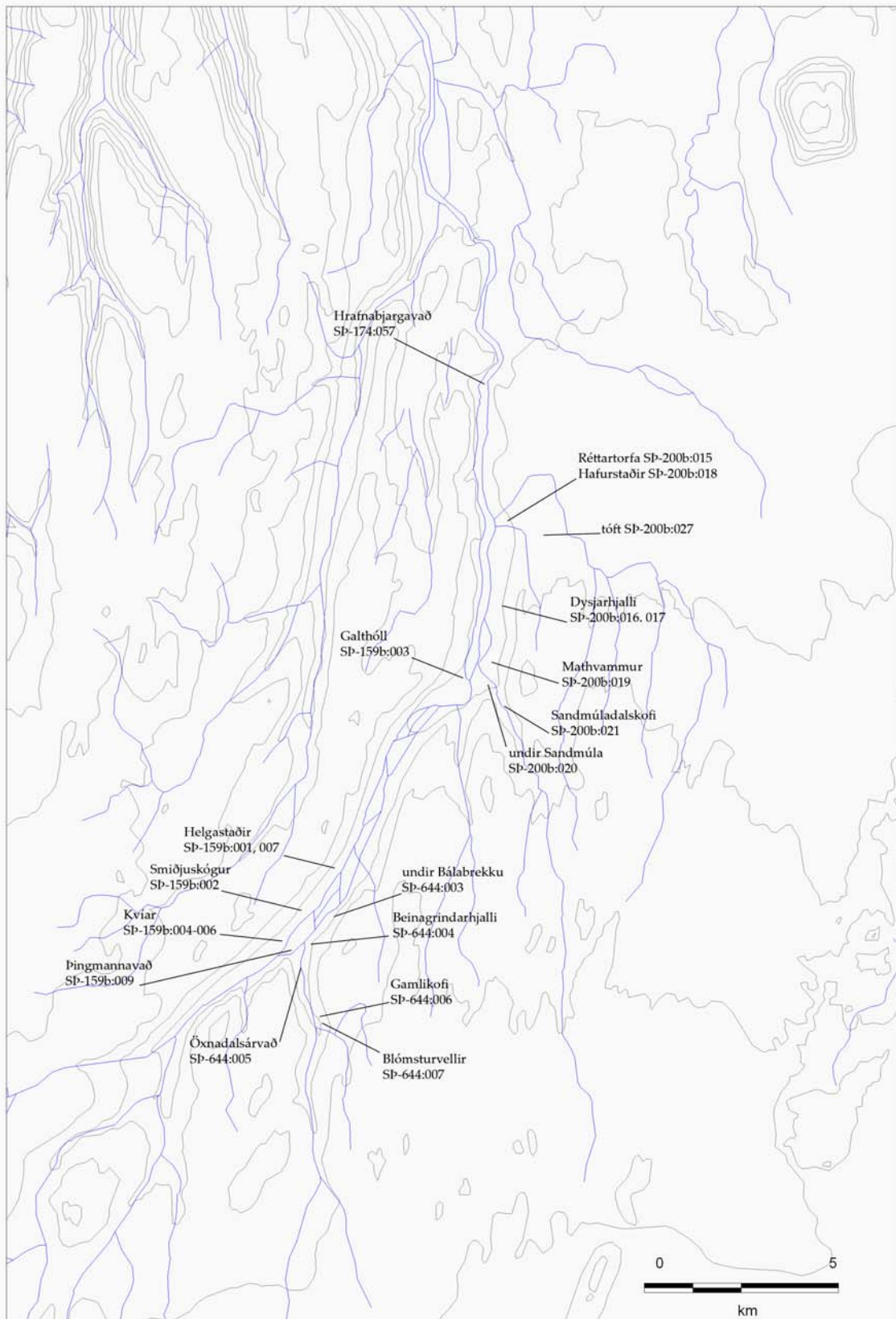
Heimildir: Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, 190

SP-644:014 *Króksel* heimild um sel

"[Helgi krókur] hafði selstöðu sína fyrir austan Skjálfafljót." Íslendingasögur IX, 424

Kallað Króksel - Íslendingasögur IX, 427

Heimildir: Íslendingasögur IX, 424, 427.

Minjastaðir á Krókdal sem skráðir voru sumarið 2004

Fornleifar og byggð á Krókdal

Niðurstöður fornleifaskráningar á Krókdal 2004 sýna að á dalnum sjálfum hafi verið búið á að minnsta kosti fjórum stöðum. Sú byggð hefur lagst af snemma, örugglega fyrir 13. öld, og væntanlega ekki staðið lengi, í mesta lagi tvær aldir og sennilega mun skemur.

Um Hafurstaði eru engar skýrar vísbendingar aðrar en örnefnin (Hafurstaðahlíð og Hafurstaðaheiði), sem rekja má aftur til 18. aldar. Ekki er full víska um hvar þessi bær stóð og hafa margið talið að hann sé sami og rústirnar undir Sandmúla – og þannig er Sandmúlarústin merkt á kortum. Þorvaldur Thoroddsen, sem fyrstur lýsir fornleifum í dalnum, segir hinsvegar skýrt að bæjarstaði Hafurstaða sé þar sem nú heitir Réttartorfa, nyrst undir Hafurstaðahlíð, og þar fann Sigurður Þórarinsson hleðsluleifar djúpt í barði árið 1972. Réttartorfa er allstór og hefur hlaðist gríðarmikill jarðvegur á hana á seinni öldum. Undir henni geta því vel leynst rústir þó ekki sjái fyrir þeim á yfirborði. Þessi staðsetning virðist að öllu leyti líklegri en undir Sandmúla, einkum og sérílagi af því að einkennilegt væri ef Hafurstaðir stæðu ekki undir Hafurstaðahlíð.

Grafarlönd vestari – austan og ofan við Réttartorfu – eru allmikið gróðurflæmi og þar fann Steindór Steindórsson viðarkol og önnur ummerki sem honum fannst benda til byggðar. Ein mjög óljós tóft fannst austarlega í Grafarlöndum við vettvangskonun, sem tæplega er það sem Steindór lýsir. Vestantil í Grafarlöndum vestari er víða að sjá rauða í lækjum og má vera að minjarnar sem Steindór fann tengist rauðablæstri, en tóftin gæti verið heystæði eða þessháttar og tengst byggð á Hafurstöðum.

Á seinni hluta 19. aldar blésu upp rústir undir Sandmúla og hafa þar fundist ýmsir gripir sem benda sterklega til að bærinn hafi verið í byggð á víkingaöld. Þar á meðal er silfursjóður með augljósum víkingaaldareinkennum – einn fjögurra sem fundist hafa á Íslandi – en einnig ýmsir gripir aðrir sem heimfæra má á það tímabil, m.a. hringprjónn og tálgusteinstala. Hinsvegar hafa ýmsir aðrir gripir fundist undir Sandmúla sem gætu bent til að byggðin þar hafi varað lengur, m.a. krosslaga gripur sem talinn er benda til að byggðin hafi varað fram yfir kristnitöku. Á 19. öld er sagt að fundist hafi leirkersbrot í rústunum undir Sandmúla en þau eru ekki varðveist og er hugsanlegt að það sé misskilningur. Ef þessir gripir voru rétt greindir þá bendir það til mannvistar á þessum stað mun síðar – á seinni hluta miðaldar eða jafnvel eftir siðaskipti. Undir Sandmúla sjást nú leifar af þremur byggingum og er ekki annað eftir af þeim en grjóthrúgur. Einnig eru þar tveir öskuhaugar og er annar þeirra mjög stór. Allur jarðvegur hefur flettst ofan af bæjarstaðinu og eru þær leifar sem þar er enn

að finna í mikilli hætti vegna uppblásturs.

Nærri miðja vegu milli Sandmúlarústarinnar og Réttartorfu þar sem Hafurstaðir hafa sennilega staðið er Dysjarhjalli og á honum leifar af dys. Dysin er nú alveg tvístruð og sér þar ekki annað en steinadreif á allstóru svæði auk nokkurra mannabeina sem greinilega hafa legið lengi á yfirborði og velkst fyrir veðri og vindum. Samkvæmt örnefnalýsingu hefur verið önnur dys á þessum slóðum en hún fannst ekki sumarið 2004. Ekkert verður sagt með vissu um aldur dysjarinnar en freistandi er að ætla að hún sé leifar kumls úr heiðnum sið. Því til stuðnings má tína til að sverð og spjót af víkingaaldargerð fundust saman á Framfjöllum og þó að auðvitað verði ekki útilokað að þau hafi týnst eða orðið eftir þegar eigandi þeirra varð úti þá telur Kristján Eldjárn þau vísbendingu um kuml enda eru nánast allir slíkir fundir úr þannig samhengi. Að það sé þessi dys er ósannanlegt með öllu en ef önnur dys var á Dysjarhjalla þá gætu þær hafa verið enn fleiri í öndverðu og staðurinn því kumlateigur. Ekki eru margir aðrir staðir líklegir á Framfjöllum sem kumlstaði en þessi hefur það með sér að vera um það bil miðja vegu milli Hafurstaða og undir Sandmúla en kuml eru einmitt oft staðsett á landamerkjum. Dysjarhjalli skagar út undan Hafurstaðahlíð og er nánast eina misfellan í þeirri einkennalausú hlíð sem hentugt gæti verið að miða landamerki við. Það má því setja fram þá tilgátu að á Dysjarhjalla hafi verið kumlateigur á merkjum milli Hafurstaða og undir Sandmúla og myndi það þá styðja tímasetningu beggja bæjanna til víkingaaldar.

Framan við Sandmúla segir Steindór Steindórsson að séu bæjarrústir á tveimur stöðum, en tiltekur ekki nánari staðsetningu. Annar þessara staða er óþekktur en hinn er sá sem hér er kallaður undir Bálabrekku, rétt norðan við mynni Öxnadals. Þar er svipað umhorfs og undir Sandmúla: grjótdreifir einar til vitnis um forna byggð og allur jarðvegur skafinn ofan af. Á þessum stað eru a.m.k. þrjár rústir af byggingum og slangur af dýrabeinum sem týnd voru og hafa verið greind af Thomas McGovern prófessor við New York háskóla. Beinin eru úr sauðfé, geitum, nautgripum og hestum og vekur athygli hátt hlutfall nautgripa miðað við sauðfé. Beinasafnið bendir sterklega til að á þessum stað hafi verið búið árið um kring. Á bæjarstæðinu er einnig mikið af rauða og má vera að búseta þar hafi tengst rauðablæstri. Engar gamlar heimildir eru til um þetta bæjarstæði og er nafn bæjarins ekki þekkt frekar en bæjarins undir Sandmúla. Vera má að það séu þessar rústir sem höfundur Hrana sögu hrings hefur haft í huga þegar hann lét sel Helga á Helgastöðum – Krókssel – vera austan Skjálfandafljóts.

Vestan Skjálfandafljóts eru búsetuminjar aðeins á einum stað, Helgastöðum. Örnefnið er gamalt en þar hafa ekki sést skýrar rústir og telja flestir sem um svæðið hafa skrifað að þar sé ekkert að sjá. Á 18. öld voru munnmæli um að kirkja hafi verið á Helgastöðum en engar

foraleifar hafa fundist sem stutt gætu þá hugmynd. Sé einhver fótur fyrir þeirri sögu þá má geta þess til að þar hafi verið vegakapella enda hafa Helgastaðir verið fyrsti viðkomustaður ferðalanga sem komu sunnan yfir Sprengisand.

Sigurður Þórarinnsson segir frá garðlögum á Helgastaðatorfu en þau fundust ekki sumarið 2004. Hinsvegar er þar greinilegur rústahóll og er rof í honum að sunnan og austan. Hóllinn er um 30x15 m en í rofinu sjást fyrst og fremst öskuhaugsleifar, en ofarlega í því eru ummerki um uppmokstur sem gæti bent til að þær byggingar sem eru þarna undir torfu séu niðurgrafin hús. Dálítl af beinum var safnað á þessum stað og hefur Thomas McGovern greint þau sem sauðfé, geitur og nautgripi og bendir sú samsetning til að á þessum stað hafi verið hefðbundinn búskapur. Í rofinu sést afstaða gjóskulaga til mannvistarleifanna og liggja þær á milli gjóskulags úr Veiðivötnum frá miðri 10. öld og gjósku úr Heklugosum á 12. öld. Ummerki um járnvinnslu fundust við rústahólinn og um 75 m frá honum leifar af smiðju þar sem rauðablástur hefur átt sér stað. 1-2 km sunnar heitir Smiðjuskógur þó þar sé engar hríslur að sjá lengur. Þar er önnur smiðjurúst og á þeim slóðum hefur smiðjurústin verið sem Sigurður Þórarinnsson segir frá en úr henni tók hann sýni til geislakolsaldursgreiningar og gaf hún niðurstöðu sem bendir til 10.-11. aldar.

Auk þeirra staða sem hér hafa verið nefndir eru óljósar vísbendingar um mannvirkjaleifar á Öxnadal og Hraundal en ekkert er um þær vitað sem bent gæti til hvers eðlis þær gætu verið. Við vettvangskönnun fundust nokkrir staðir sem þóttu grunnsamlegir þó ekki sé hægt að fullyrða að þar séu mannvirkjaleifar. Syðst og efst í Grafarlöndum vestari er mjög grunnsamlegur hóll og mikill rauði í lækjunum í kring. Í dalverpinu austan við Skjálfandafljót, þar sem Hrafnabjargavað er, er líka grunnsamleg jarðvegstorfa og önnur neðst í Lækjardölum, næsta dalverpi þar fyrir sunnan. Þessir tveir síðastnefndu staðir eru einu mögulegu mannvirkjaleifarnar á landsvæði því sem taldist almenningur í vestanverðum Krókdal milli landareigna Ljósavatns og Litlutungu. Það landsvæði nær yfir austurhluta Íshólsdals eða Rangárdals og innan þess eru rústir Horngarða eða Hofgarða á austurbakka Rangár. Hugsanlegt er að þetta landsvæði svari til ummerkja þeirrar jarðar og gætu grunnsamlegu staðirnir tveir verið sel eða útstöðvar einhverskonar frá því býli, en á hvorugum staðnum er nægilega mikið undirlendi til að líklegt geti talist að þar hafi staðið bæir.

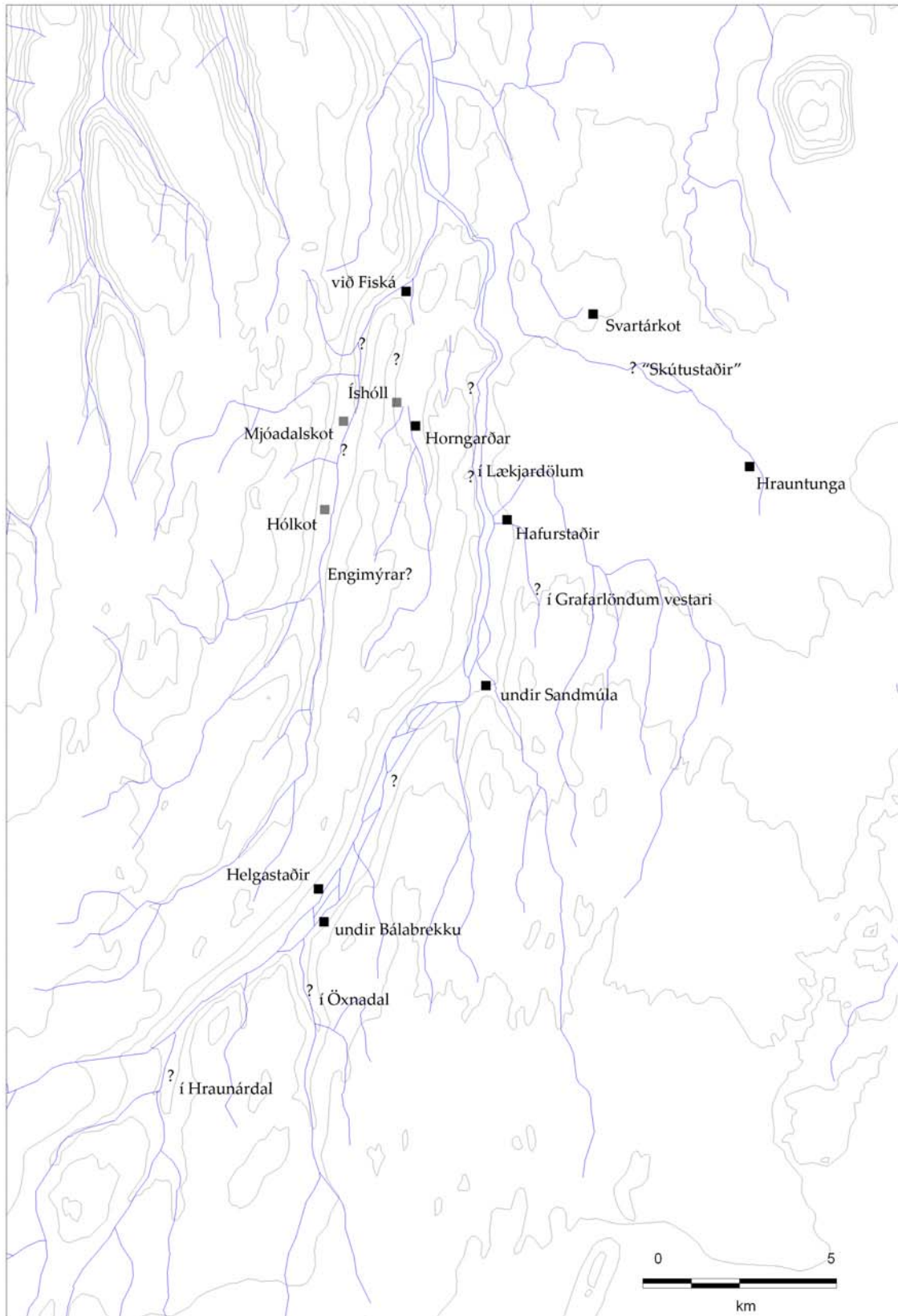
Greinilegt er að rauðablástur hefur verið stundaður í tengslum við bæði bæjarstæðin fremst á Krókdal og má vera að búseta þar hafi byggst á járnframleiðslu öðrum þræði þó greinilegt sé að þar hafi verið stundaður hefðbundinn búskapur einnig. Einnig er hugsanlegt að járnvinnsla hafi átt sér stað í Grafarlöndum vestari og jafnvel enn víðar þar sem jarðvegur er nú horfinn.

Bæjarstæðin undir Sandmúla og Helgastöðum eru bæði tímasett til víkingaaldar, það fyrra á grundvelli gripa en hiða síðara út frá afstöðu gjóskulaga. Geislakolsaldursgreining sem bendir til sama tímabils er einnig til úr smiðjurúst í Smiðjuskógi skammt frá Helgastöðum. Engar beinar vísbendingar eru til um aldur bæjarstæðanna undir Bálabrekku og Hafurstöðum en líklegt má telja að þau séu frá sama tímabili og hin.

Þó hér hafi eingöngu verið fjallað um búsetuminjar á skráningarsvæðinu framan við Hrafnabjörg er Krókdalur hluti af stærri eyðibýggð sem nær til vatnasviðs þveránna, Mjóadalsár að vestan og Suðurár að austan. Á þessu svæði er nú einn bær í byggð, Svartárvot, en tveir aðrir voru í byggð fram um aldamótin 1900: Mjóidalur sem fór í eyði 1894 og Íshóll sem fór í eyði 1897. Íshóll virðist hafa verið í nokkurnvegin samfelldri byggð á seinni öldum. Þar var a.m.k. búið í byrjun 18. aldar en taldist þá heimaland Laufásstaðar (JÁM XI, 143) sem gæti bent til að byggð þar hafi ekki verið stöðug. Mjóidalur var nýbýli byggt árið 1812 á rústum eyðibýlsins Mjóadalskots en þess er getið í jarðabók Árna og Páls frá byrjun 18. aldar og hafði þá greinilega ekki verið í byggð í manna minnum. Svartárvot var byggt í kringum 1670 (JÁM XI, 145) en bærinn var færður af því bæjarstæði um miðja 19. öld þangað sem hann stendur nú. Svartárvatn brýtur gamla bæjarstæðið og þar sjást í rofinu mannvistarlög undir Heklugjósku frá 1158 og þar hefur fundist örvaroddur frá víkingaöld (sjá Viðauka). Við Svartárvatn hefur því örugglega verið búið í lok víkingaaldar – á sama tíma og byggðin á Krókdal.

Enn austar eru byggðaleifar í Suðarárbotnum. Þeim er fyrst lýst af Daniel Bruun sem þangað kom 1897 og kallaði staðinn Hrauntungu. Sigurður Þórarinsson tók viðarkolasýni þar 1972 og var það aldursgreint til víkingaaldar (Árbók 1976, 25). Staðurinn var örfoka þegar hann var skráður 1996 en þó mátti enn sjá þar öskuhaugsleifar. Í Jarðabók Árna og Páls er getið um eyðiból í Mikley sem heiti Skútustaðir og átti að hafa verið kirkjustaður (JÁM XI, 146). Hafa margir viljað meina – þ.á.m. Daniel Bruun – að þar sé átt við Hrauntungu þó hún sé sannarlega ekki í Mikley. Óljósar vísbendingar eru um mannvistarleifar í Mikley – m.a. þóttust menn finna þar gafl úr líkkistu árið 1904 (Þórður Flóventsson: Laxa- og silungaklak, 191-92). Engin fornleifakönnun hefur farið fram á þessu svæði.

Vestan við Skjálfandafljót eru enn fleiri möguleg bæjarstæði frá miðöldum. Frægast þeirra er Hof- eða Horngarðar (í jarðabók Árna og Páls er nafnið í eintölu – JÁM XI, 144) í austanverðum Íshóls- eða Rangárdal. Daniel Bruun gerði uppdrátt af bæjarstæðinu (Árbók 1898, 73) og er það enn vel varðveitt á kafi í kjarri – lausleg vettvangsathugun var gerð þar 1992. Bruun getur einnig um mannvirkjaleifar norðan við bæjarstæði Íshóls og getur þess til

Kortið sýnir þá staði sem með vissu má telja að hafi verið í byggð á víkingaöld (svartir kassar), bæjarstaði sem líklegt má telja að séu frá þeim tíma þó þar geti líka hafa verið byggð á seinni öldum (gráir kassar) og óljósar vísbendingar um mannvirki (?)

að þar hafi verið sel eða beitarhús (Árbók 1898, 73, einnig GR IV, 281). Í leiðangri sínum skoðaði Daniel Bruun einnig rústir sem þá höfðu blásið fram við ármót Fiskár og Mjóadalsár að vestanverðu. Þar sáust leifar eftir sjö byggingar og fundust leifar eldstæða í þremur þeirra. Einnig fundust þar ýmsir gripir, m.a. snældusnúðar, járnmalar, glertölur marglitar, og steinsnúðar, sem Bruun taldi geta hafa verið úr tafli (Árbók 1898, 74). Þessi ummerki benda sterklega til þess að þarna sé bæjarstæði en það hefur ekki verið rannsakað síðan svo vitað sé.

Á Mjóadal er getið um þrjú hugsanleg bæjarstæði fyrir utan Mjóadalskot – þar sem býlið Mjóidalur stóð á 19. öld – og Hólkot – þar sem beitarhús voru frá Mjóadal á 19. öld. Hinna staðanna er getið af Jóni Sigurðssyni frá Ystafelli í Lýsingu Suður Þingeyjarsýslu en hann hafði lýsingarnar eftir Jóni syni Péturs Péturssonar sem bjó í Mjóadal 1873-81. Í fyrsta lagi átti að hafa verið býli sunnarlega á dalnum austnæmgin og sást þar fyrir gördum og tóftum og götum sem lágu til suðausturs í átt að Helgastöðum. Í öðru lagi er talið að býli hafi verið utarlega á dalnum að austan þar sem beitarhús voru frá Íshóli á 19. öld. Í þriðja lagi sást til garða og tófta þar sem heitir Sveigur vestanmegin við Mjóadalsá á árunum eftir 1870 (LP I, 220). Engir þessara staða hafa verið kannaðir nánar svo vitað sé.

Skýrar vísbendingar eru því um víkingaaldarbyggð í Hrauntungu, við Svartárvatn og við Fiská og heimildir um byggð sem löngu var aflögð í byrjun 18. aldar á Horngörðum, Mjóadalskoti og Hólkoti. Erfiðara er að geta til um hina staðina sem hér hafa verið nefndir en vel geta sumir þeirra a.m.k. hafa verið býli en rannsókn þarf að eiga sér stað til að skera úr um það.

Viðauki: Bæjarhóll Svartárkots

Sumarið 2002 komu tveir breskir vísindamenn frá háskólanum í Edinborg, Dr. Andrew Dugmore og Dr. Anthony Newton í Svartárkot og skoðuðu þar leifar gamals bæjarstæðis suðaustan við Svartárvatn, um 1 km frá núverandi bæjarstæði. Þeir skoðuðu rofið þar sem Svartárvatn brýtur af mannvirkjaleifunum og sáu þar m.a. torfhleðslu undir gjósku úr Heklugosi 1158. Þeir tóku myndir af staðnum en gerðu ekki frekari rannsókn.

Þar sem höfundur hafði fengið vitneskju um þessar athuganir notaði hann tækifærið á meðan hann var við vettvangsstörf efst í Bárðardal að skoða þennan stað betur. Hér fylgja lýsing á rústunum sem gerð var sumarið 2004 og myndir sem teknar voru þá.

SP-175 Svartárkot

1712: "Svartár kot, partur af Túngu. Bygt fyrir hjer um 40 árum í úthögum, þar sem ekki hafði áður byggð verið, afdeilt einasta að túni, og lá fyrst undir heimajörðinni, en umboðsmaður hefur nú bygt það undir 20 ár, og reiknast fjórðungur allrar jarðarinnar, eftir því sem hjáleigumaðurinn svarar einnri jarðtíund af fjórum." JÁM, 145. Fyrst vitað um byggð 1670-1784, byggðist upp aftur 1823, verið í byggð eftir það nema 1903-1907 og 1930-1955. Árbók Þingeyinga 1986, 112-3.

SP-172:022 Svartárkot bæjarhóll bústaður 65°20.181 N 17°14.109 V

1897: "Bærinn [Svartárkot] er nú vestan við vatnið, en áður mun hann hafa verið sunnan við það, því þar hefir jarðvegur fletst ofan af gömlum öskuhaug og miklu beinarusli; þar hefir því verið bær í nánd." DB í Árbók 1898, 52; "Annar bær, hvort sem hann hefur heitið Svartárkot eða ekki, hefir löngu áður staðið sunnan (öllu heldur suðaustan) við vatnið." DB í Árbók 1898, 69. "Þarna er allt fullt af beinum. Gamli bærinn er að brotna í vatnið." segir í örnefnalýsingu. Gamla bæjarstæðið er tæpalega 1 km suðaustur af núverandi bæjarstæði. Suður úr Svartárvatni gengur vogur og eru tóftirnar á austurbakka hans. Hóll 3 er við botn vogsins. Um 50 m sunnan við bæjarhólinn er slóðin austur í Suðurárbotna.

Gróinn vatnsbakki og er vallendisgróður á rústahólunum sjálfum en á milli þeirra er smáþýfður mói með víði. Aðeins 20 m sunnan við er hinsvegar hálfblásið hraun og lækur rennur meðfram rústasvæðinu að austan, úr suðri í Svartárvatn. Vatnið brýtur mjög af öllum rústahólunum þremur.

Bæjarhóllinn í Svartárkoti (hóll 2), úr SSV. Sellandafjall í baksýn

Örvaroddur frá víkingaöld "Þjms. 4338: Rygh 539, 13.5 sm að lengd. Fannst í gömlum, uppblásnum rústum, þar sem bærinn hafði staðið áður." KEKH, 349. Austasti hóllinn (1) er á tungu sem myndast af læk sem rennur í vatnið að sunnan. Hann er 12x7 m og sjást mannvistarlefir í rofbakkanum yfir hvítu gjóskulagi (1158 eða 1362?). Í bakkanum sjást lambaspörð, tað og torf en hvorki aska né bein og hefur því væntanlega staðið úti á þessum stað. 75 m í suðvestur frá (1) er bæjarhóllinn (2). Hann er a.m.k. 2 m hár. Hæsti hluti hans er nánast hringlaga, um 20x18 m með allbrattar hliðar en engin skýr merki um húsaskipan. Frá þessum hnúð eru um 10 m að vatnsbakkanum og þar eru á um 20 m kafla mannvistarleifar sem brýtur af. Bein standa víða út úr og einnig sér í torf og grjót. Austast er dálítill hryggur meðfram vatnsbakkanum og undir honum alveg austast er greinilegur niðurgröftur. Virðist allt talsvert yngra en hvítt gjóskulag (sama og í 1) sem er yfir landnámssyrpunni. Þriðji rústahóllinn (3) er um 45 m VSV við (2). Hann er um 25 m langur meðfram vatnsbakkanum og mest um 12 m breiður upp af honum - víðast minna. Þar sjást allsstaðar mannvistarlög mjög ofarlega, torf og grjót, langt yfir "a" laginu frá 1477 en á einum stað í sniðinu, vestast, er öskulag með brenndum beinum um 1 sm yfir efri svörtu gjóskunni í

Svartárvot, hól 2. Í rofinu sjást bein og neðan við það stykki sem nýlega hafa fallið í vatnið.

Ljósmynd tekin 2002 af torfhleðslu milli H-1104 (til vinstri) og H-1158.

LNS. Andrew Dugmore og Anthony Newton skoðuðu bæjarstæðið 2002 og tóku af því myndir. Í tölvuskeyti til Orra Vésteinssonar 14. febrúar 2003 segir Anthony Newton: "We found that the lake was eroding a soil profile which appeared to contain turf and bones. Just inland was a large "farm mound". The photos show the turf, which is clearly visible between H1104 and H1158. There was also evidence of disturbance between Landnam and 1104. Some of the collapsed bank (in the lake) had bone within it. The location of the site is 65 20' 10" N, 17 14' 10" W. I have attached a zip file with photos within it and am sending another file which shows bone in a collapsed part of the deposit."

Greinilegt er að bærinn sem byggður var í Svartárvoti um 1670 hefur verið reistur á rústum mun eldri byggðar og virðist hún vera frá því fyrir 1158. Svartárvotn brýtur stöðugt af bæjarhólnum og hafa stórir hlutar hans horfið í vatnið á undanförunum áratugum að sögn ábúenda, Tryggva Harðarsonar og Elínar Baldvinsdóttur.

Heimildaskrá

ÁFÍ: Árbók Ferðafélags Íslands.

Árbók: Árbók hins íslenska fornleifafélags.

BBSÞ: *Byggðir og bú Suður Þingeyinga* 1985, Reykjavík 1986.

Bruun, Daniel (1898): 'Gjennem affolkede Bygder paa Islands indre Højland.

Undersøgelser foretagne i 1897. *Árbók*, Fylgirit 1898: 4-46.

Bruun, Daniel (1898): 'Nokkurar Eyðibygðir í Árnessýslu, Skagafjarðardölum og

Bárðardal. Rannsakaðar sumarið 1897.' *Árbók*, Fylgirit 1898: 47-77.

Brynjúlfur Jónsson (1907): 'Rannsókn í Norðurlandi sumarið 1905.' *Árbók* 1906, 3-27.

DI: *Diplomatarium Islandicum eða Íslenskt fornbréfasafn* I-XVI, Kh. og Rv.

1853-1976.

GR: *Göngur og réttir* I-V, Bragi Sigurjónsson bjó til prentunar, 2. útgáfa, Akureyri

1983-87.

ÍF: *Íslensk fornrit*, Rv 1933-.

Íslendinga sögur I-XII, Guðni Jónsson gaf út, Rv. 1953.

JÁM: *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín* 1-11, Kh. 1913-43; 12-13 Rv. 1990.

Jóhann Skaptason (1969): *Suður-Þingeyjarsýsla vestan Skjálfandafljóts og Fljótsheiðar*, (ÁFÍ 1969).

Jón Gauti Jónsson (1981): 'Ódáðahraunsvegur hinn forni.' *Árbók* 1979, 129-47.

KEKH: Kristján Eldjárn: *Kuml og haugfé í heiðnum sið á Íslandi*, 2. útgáfa, Reykjavík

2000.

LP: Jón Sigurðsson: *Lýsing Þingeyjarsýslu* I. *Suður Þingeyjarsýsla*, (Ritsafn Þingeyinga II), Rv 1954.

Matthías Þórðarson (1910): 'Merkur fornminjafundur. Fundið fornt gangsilfur.' *Árbók* 1909, 24-31.

Matthías Þórðarson (1911a): 'Skýrsla um við bót við Forngripasafnið og þau söfn, er því eru sameinuð, árið 1909.' *Árbók* 1910, 72-97.

Matthías Þórðarson (1911b): 'Skýrsla um viðbót við þjóðmenjasafnið árið 1910.' *Árbók* 1911, 70-98.

Ólafur Jónsson (1945): *Ódáðahraun* I-III, Ak.

Sigurður Þórarinnsson (1977): 'Gjóskulög og gamlar rústir. Brot úr íslenskri byggðasögu.' *Árbók* 1976: 5-38.

Skýrsla FÍ I: *Skýrsla um Forngripasafn Íslands í Reykjavík I. 1863-1866*, Kh 1868.
 Skýrsla FÍ II: *Skýrsla um Forngripasafn Íslands í Reykjavík II. 1867-1870*, Kh 1874.
 Skýrsla FÍ III: *Skýrsla um Forngripasafn Íslands í Reykjavík II. 1. 1871-1875*, Rv 1881.
SSÞ: *Þingeyjarsýslur. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1844*, Rv. 1994.
 Steindór Steindórsson (1994): 'Gróðurbreytingar frá landnámi.' *Gróður, jarðvegur og saga* (Rit Landverndar 10), Rv.
ÚAT: Ólafur Briem: *Útilegumenn og auðar tóttir*, Reykjavík 1959.
 Þórður Flóventsson: *Laxa og silungaklak á Íslandi. Skýrslur um ferðir höfundar og framkvæmdir á árunum 1920-1927*, Rv. 1929.
ÞSS: *Íslenskar þjóðsögur og sagnir I-IX*, safnað hefur Sigfús Sigfússon, Reykjavík 1982-89.
ÞT Ferðabók: *Ferðabók. Skýrslur um rannsóknir á Íslandi 1882-1898 I-IV*, Rv. 1913-15.

Óprentaðar heimildir:

Örnefnastofnun Íslands, Reykjavík
 Afrétt og selland Skútustaða
 Austurafrétt Bárðdæla (tvær gerðir: a og b)
 Stóratunga
 Vesturafrétt Bárðdæla

Sýslumaðurinn á Húsavík
 Landamerkjabók